

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԷՀԼԻՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Իր յուշագրության առաջին տպագրության առիթով*

Բանալի բառեր – Ս. Թեհլիրեան, «Նեմեսիս» գործողություն, Թալէաթի ահաբեկում, նամակներ, առաջին տպագրություն, Կասաբլանկա, Շահան Նաթալի, Վ. Նաւասարդեան, ուղղումներ:

Ատենէ մը ի վեր ձեռքիս տակ է հետաքրքրական թղթապանակ մը, որուն բովանդակութիւնը ցուցակագրուած չէ Համագայինի Պէյրոթի ձեմարանի տեսչարանի յարկաբաժնին կից հաստատուած դիւանատան մէջ, ուր կեդրոնացուած են, բացի մշակութային եւ կրթական այդ ընկերութեան արխիւէն, նաեւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան վերաբերեալ փաստաթուղթեր – բնագիր կամ պատճէն, այլեւ Սիմոն Վրացեանի անձնական ծաւալուն թղթածրարները:

Թղթապանակը կը պարունակէ 32 նամակ, որոնցմէ 25-ը կը պատկանին Ս. Թեհլիրեանի գրչին, միւսները կը կրեն Վահան Նաւասարդեանի, Գաբրիէլ Լազեանի, Ս. Վրացեանի եւ այլոց ստորագրութիւնները: Թղթապանակին մէջ կը գտնուի նոյնպէս Ս. Թեհլիրեանի ինքնակենսագրութիւնը՝ տարաբախտաբար անաւարտ վիճակի մէջ:

Նամակները գրուած են 1951-1953 տարիներուն, երբ Ս. Թեհլիրեան Սերպիայէն անցած էր Մարոքի Քազապլանքա քաղաքը, ուր եւ կը պաշտօնավարէր երոպական առևտրական հաստատութեան մը մէջ: Իր նամակները ուղղուած են Գահիրէ, երբ այդ տարիներուն «Յուսաբեր» օրաթերթի խմբագրութիւնը ձեռնարկած էր Ս. Թեհլիրեանի Յուշագրութեան հրատարակման: Արդարեւ, հայասպանութեան գլխաւոր կազմակերպիչ եւ Օսմանեան Թուրքիոյ Ներքին գործոց նախարար, ապա վարչապետ Թալէաթ փաշայի ահաբեկման հեղինակ Ս. Թեհլիրեանի յուշերը գրի առած էր Վահան Մինախորեան 1942-1943 թուականներուն, երբ երկուքն ալ՝ Թեհլիրեան եւ Մինախորեան, կը գտնուէին Սերպիա: Վ. Մինախորեան մահացած էր արդէն (1944 թ.), բայց Թեհլիրեան ունէր, բացի բնագրէն, իր կողմէ արտագրուած օրինակներ, որոնցմէ մէկը դրկուած էր Ս. Վրացեանին՝ խմբագրելու եւ հրատարակութեան պատրաստելու համար:

* Ընդունուել է տպագրութեան 16.02.2021:

Յուշագրությունը վերախմբագրելու կարիքը կը զգացուէր մէկէ աւելի պատճառներով, եւ Ս. Վրացեան այդ գործը բարեխիղճօրէն կատարած էր՝ բծախնդրութեամբ պահելով բնագրի հարազատութիւնը:

ՄՈՂՈՄՈՆ ԹԷԼԻՐԵԱՆ

ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

(ԹԱԼԷԱԹԻ ԱՆԱԲԵԿՈՒՄԸ)

Գրի առաւ

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԿՈՐԵԱՆ

Տպ. «ՅՈՒՍԱՔԵՐ»

Գ ա հ ի թ է

1 9 5 3

ունեցած դերակատարութիւնը պիտի պահուէին անփոփոխ, իսկ միւս կարեւոր դերակատարները «մկրտած» էր կեղծանուններով: Այսպէս, Հրաչ Փափազեանը դարձած էր **Հրափ**, Վահան Զաքարեանը՝ **Վազա**, Յակոբ Զօրեանը՝ **Յագօր**, Հայկ Տէր-Օհանեանը՝ **Հայկօ**:

Կային եւ ուրիշ վերապրողներ Թալէաթի ահաբեկման գործողութեան մասնակիցներէն, կամ տակաւին Թուրքիոյ մէջ բնակող անոնց ընտանեկան պարագաները, որոնց նոյնպէս կրնար վտանգ սպառնալ: Որոշուած էր այդօրինակ անունները բոլորովին ջնջել եւ կամ սկզբնատառերով միայն նշել:

Այլ կարգի դժուարութիւններ պիտի հարթուէին Յուշագրութեան տպագրութեան ընթացքին: Այսպէս, աստիճանաբար Գահիրէի մէջ պրակները կը շարուէին, կ'ուղարկուէին Քազապլանքա գտնուող Ս. Թէհլիրեանին: Վերջինիս հետ կը թղթակցէին նախ Վ. Նաւասարդեան, ապա Գ. Լազեան, երկուքն ալ անդամ Հ. Յ. Դ. Բիրոյին եւ խմբագիր «Յուսաբեր»ի: Թէհլիրեան, սրբագրութիւններ կամ յաւելում կատարելով, կը վերադարձնէր պրակները: Յա-

Նախ եւ առաջ. կը ներկայանար պարագան Թալէաթի ահաբեկման գլխաւոր կազմակերպիչներէն Շահան Նաթալիի, որ հեռացուած էր Դաշնակցութեան շարքերէն եւ կուսակցութեան նկատմամբ որդեգրած թշնամական դիրք: Ապա Յատուկ գործ-Նեմեսիս գործողութեան մասնակից միւս գործիչներէն անոնց, որոնք դեռ ողջ էին եւ ոմանք, հանրային-հասարակական կարեւոր դիրքերու վրայ գտնուելով, կրնային վտանգուիլ կամ օրինական կերպով դատական հետապնդումի ենթարկուիլ: Ս. Վրացեան գտած էր այս կնճռոտ հարցերուն լուծումը. պատմական իրողութիւնը պիտի յարգուէր. Շահան Նաթալիի անունը եւ Յատուկ գործի մէջ

ճախ նաեւ իր պատասխան-նամակներով կամ անոնց կցուած թերթիկներով կ'առաջարկէր իր ուղղումները: Թէ որքանով կիրարկուած են կամ ոչ այդ շտկումները տպագիր օրինակին վրայ, մենք բաղդատած ենք այս պարագան եւ ծանօթագրութիւններու ճամբով մատնանշած անոնցմէ իւրաքանչիւրը: Չիրագործուած ուղղումները հետեւանք են ընդհանրապէս այն իրողութեան, որ երբեմն Քաղապլանքա ուղարկուած պրակները տպուած էին արդէն: Այսուհանդերձ, կարգ մը պարագաներու տպագիր օրինակներուն վրայ կը տեսնուին թանձր սեւ մելանով ջնջումներ: Հետեւաբար, Ս. Թէհլիրեանի Յուշագրութեան ապագայ վերահրատարակութեան առթիւ հարկ է նկատի առնել մեր կատարած նշումները:

Վերջապէս, լոյս ընծայելով ներկայ նամակները՝ կը յուսանք դոյզն չափով արժանին մատուցած ըլլալ հարիւր տարի առաջ՝ 1921 թ. Մարտ 15-ին, Պերլինի մէջ Թալէաթ փաշան զգետնած արդարահատոյց եւ վրիժառու հայ մարդուն՝ Սողոմոն Թէհլիրեանի անմեռ յիշատակին:

Երուանդ Գ. Փանպուքեան (Պէյրութ)

Սողոմոն Թէհլիրեան՝ Քաղապլանքայի մէջ

Կենսագրական

Ս. Թէհլիրեանի «Վերյիշումներ»-ու առաջին տպագրութեան մէջ տրուած է իր կենսագրութիւնը (էջ 6-8)՝ յայտնապէս քաղուած իր իսկ կազմած ինքնակենսագրութենէն: Ս. Վրացեանի կազմած թղթածրարին մէջ Թէհլիրեանի ձեռագիրը կը բաղկանայ միայն չորս էջերէ. կը պակսի հաւանաբար վերջին էջը: Հոս հրատարակութեան կու տանք հեղինակի ձեռագրով կազմուած ինքնակենսագրութիւնը՝ պակսող էջը ամբողջացնելով տպագրուած օրինակէն (աստղանիշէն սկսեալ եւ շեղագիր):

Ծնած եմ 1896 ապրիլ 2-ին (հի[ին] տ[ոմար]), Դարանաղեաց (Քէմախ) գաւառակի Վարի Բագառիճ գիւղը:

Հայրս՝ Խաչատուր:

Մայրս՝ Հնազանդ, Գաթրճեան Տէր Յարութիւնի աղջիկը:

Ծնողքս ունեցած է 5 մանչ զաւակներ:

Երկրորդ զաւակսին 3-4 տարեկանին մեռած է: Մնացեալները մինչեւ 1915-ը՝ Միսաք, Սեդրաք, Աւետիս եւ Սողոմոն:

Մինչ այդ թուականը Միսաքը եւ Սեդրաքը արդէն անուսնացած եւ երեք ու երկու երեխաներու տէր էին:

Մինչեւ 1905 թուականը մեր ընտանիքը ապրած է գիւղը. այդ տարուայ զարնան անախորժ դէպք սը պատճառ կը դառնայ, որ ձգենք գիւղը վերջնականապէս ու փոխադրուինք Երզնկա:

Ահա թե ինչ էր պատահածը:

Ինչպէս այդ շրջանի գիւղացիներու մեծ տոկոսը, իմ հայրն ալ իր կեանքի մեծագոյն մասը պանդխտութեան մէջ ստիպուած է եղեր անցընել՝ ապահովելու համար բազմանդամ ընտանիքի ապրուստը: Մեր գիւղացիները իրենց աշխատութեանց արդիւնքով չէին կրնար ապրիլ: Նախ՝ երկրագործական արտադրութեան համար բաւականաչափ հող չունէին: Երկրորդ՝ իրենց ունեցած ուրիշ արտադրութիւնները՝ իւղ, պանիր, մեղր, բուրդ, պտուղ, ատաղձ (ընդարձակ անտառներ ունէինք) եւն, դժուարութեամբ կրնային, այդ ալ պատահաբար, երբեմն ծախել: Կանոնաւոր առեւտրական հրապարակէ, շուկայէ հեռու էին, մանաւանդ հաղորդակցութեան միջոցներէ գրեթէ զուրկ:

Կառք գոյութիւն չունէր, որովհետեւ կառքի համար ճանապարհ չկար: Եղածները միայն արահետներ էին, ոտաւորի, ջորիի եւ ձիու համար անցանելի: Անոնք ալ ձմեռուայ շրջանին, երբեմն, բոլորովին կը ծածկուէին ձիւնով, եւ անձանաչելի կը դառնար ճամբայի տեղն իսկ:

Հայրս 1898-ին, երկրորդ եւ երրորդ անգամը ըլլալով, կը մեկնի գիւղէն՝ Երզնկա-Տրապիզոն ճամբով Պալքանները անցնելու համար:

Տրապիզոնի առջեւ ռուսական ճամբորդի նաւ մը լինելով անով կը ճամբորդէ մինչեւ ռումանական նաւահանգիստ՝ Կալաց քաղաքը, ուրտեղէն կ'անցնի Սերպիա: Մինչ այդ Սերպիոյ մէջ իր եղբօրը հետ սեփական առեւտրական գործ ունէին:

Հայրս կ'երթար այնտեղ՝ գործը ստանձնելու, որպէսզի հօրեղբայրս ազատ լինէր երկիր վերադառնալու: Այդպէս ալ կ'ըլլայ:

Տարիներ կ'անցնին, եւ 1905-ին հօրս կարգն է երկիր գալու:

Մեր ընտանիքի բոլոր անդամները եւ ազգականները անհամբեր կը սպասէին հայրիկիս գալստեան, բայց ես կը կարծէի, թէ անոնցմէ կրկնապատիկ աւելի իմս էր անհամբեր լինելու իրաւունքը, մանաւանդ որ մինչ այդ հայրս տեսած չէի, որովհետեւ զինքը յիշելու հասակին չէի, երբ մեկնած էր գիւղէն:

Մեծ դէպք էր գիւղին մէջ պանդուխտի մը վերադարձը: Հարսանիքէ շատ աւելի կարեւորութիւն կը տրուէր **Սիլաճի***-ի դիմաւորութեան հանդէսին եւ տէնկերու պաշտօնական բացման:

Երեկոյեան, երբ գիւղացի դրացիները եւ բարեկամները իրենց բարի գալուստի մաղթանքները վերջացնելէ եւ սուրճով կամ թէյով հիւրասիրուելէ յետոյ կը հեռանային, պանդուխտին ընտանիքը եւ մօտաւոր ազգականները կը բոլորուէին կապոցներուն շուրջ եւ մէկիկ-մէկիկ կը բանային: **Սիլաճին** բոլորին համար ալ մէկ-մէկ նուէր բերած կը լինէր: Երեկոս-

* Սիլաճի - ճամբորդ (հմբ.):

ները ամենէն աւելի կը հրճուէին. անպայման կօշիկ, հագուստ, խաղալիք եւ մանաւանդ շաքարեղէն անխուսափելիօրէն պէտք էր ստանային:

Ահա այս տեսակ երազներով տարուած էի այդ օրերուն, որովհետեւ մեծ եղբայրս՝ Միսաքը, որ նոյնպէս հայրիկիս հետ Սերպիա կը գտնուէր, գրած էր վերջին նամակով, թէ հայրիկը Զատիկին գիւղը պիտի ըլլայ:

Ասագ շաբաթ օրը կառապան մը երկու բեռցուած ձիեր կեցուց մեր դրան առջեւ: Ժողովուրդը հաւաքուեցաւ, ամբողջ գիւղը արդէն եղելութեան ծանօթ է եղեր՝ բացի ինձմէ: Ես դրանը առջեւ ձգուած կապոցներուն եւ սնտուկներուն (2 սնտուկ էր) վրաները կը ցատկոտէի՝ առանց անդրադառնալու, թէ **տէնկերը** հասան, բայց **սիլաձին**՝ հայրիկս մէջտեղ չկայ:

Երբ վերը սենեակը բարձրացայ հասկնալու համար, թէ ինչու ուրիշ ոեւէ մէկը կապոցներով չի հետաքրքրուիր, տեսնեմ մայրս կու լայ եւ իր հետ բոլոր մեր մօտիկ ազգականները: Իսկոյն բացատրեցին, թէ հայրիկս չէ եկած: Թուրքերը զինքը բանտարկեր են Տրապիզոնի մէջ, երբ նաւէն դուրս է ելեր:

Վեց ամիս այդտեղ բանտը պահելէ յետոյ դարձուցին Սերպիա: Այս լուրը հասնելուն՝ երկրորդ անգամ մը եւս լաց ու կոծի առիթ ստեղծուեցաւ մեր ընտանիքին համար, եւ տունը օրերով մեռելատան երեւոյթ ստացաւ:

Հայրս Տրապիզոնը ձգելէ առաջ առիթ կ'ունենայ տեսնուելու մեր հարեանակից պր. Միսաք Պօլոյեանի հետ եւ այս վերջնոյս կը խնդրէ, որ մինչեւ գիւղը գայ ու մեր ընտանիքը փոխադրէ Երզնկա:

1905-ի աշնան կը փոխադրուինք Երզնկա: Հետագային միայն կրցանք հօրս բանտարկութեան շարժառիթները հասկնալ: 1898-ին այդ ռուսական նաւով ճամբորդող բոլոր հայերու անունները Տրապիզոնի ոստիկանութեան մօտ արձանագրուած է եղեր որպէս վտանգաւոր յեղափոխականներ:

1905-1906-ի ձմրան Երզնկայի բողոքականաց դպրոցը կը յաճախեմ: Յաջորդ տարեշրջանին կ'անցնիմ Եզնիկեան վարժարանը, ուր եւ կը շարունակեմ մինչեւ 1911-ը: Վերջին տարին ուսուցիչներու պակասի հետեւանքով գրեթէ ամբողջ դասարանով կը փոխադրուինք Կեդրոնական վարժարանն եւ կը վերջացնենք դասընթացքը:

Պալքան պատերազմի հետեւանքով կարգ մը ուսուցիչներ զինուոր գնալու ստիպուած եղան: Այդ առիթով Կեդ[րոնական] վարժարանի հոգաբարձութեան առաջարկին ընդառաջ երթալով՝ քանի մը ամիս նախակրթարանի առաջին դասարանը վարելու պաշտօնը յանձն կ'առնեմ:

1913-ին՝ վերջապէս 17 տարեկան հասակիս, հայրս կը տեսնեմ: 1908-ի սահմանադրութենէն յետոյ հայրս ազատօրէն կրնար երկիր գալ, բայց իր գործերու բերումով մնացեր էր վերջին 5 տարին:

1913 աշնան կը ձգեմ Երզնկան եւ կ'անցնիմ Սերպիա, ուրտեղ մտադիր էի պատրաստուիլ Գերմանիա ուսանելու գնալ յաջորդ 1914 տարին: Բայց

համաշխարհային առաջին* պատերազմը ամէն բան տակն ու վրայ կ'ընէ՝ բոլոր ծրագիրները ջուրը ձգելով...

Թէլիլիբեան գերդաստանը Երզնկայի մէջ եւ Բագառիճ գիղը մինչեւ 1915-ի սարսափի օրերը իր մէջ կը համրէր 85 հոգի՝ բացի արտասահման պանդխտութեան մէջ գտնուողներէն:

Այդ 85 հոգիէն միայն ու միայն Սողոմոնի մեծ եղբոր՝ Միսաքին մէկ աղջիկը կ'ազատի: Երզնկա ռուսերու կողմէ գրառուելէ ետք, քիւրդի մը մօտէն կը գտնեն 12 տարեկան հասակին:

Սողոմոնի մայրը, երկու մեծ եղբայրներուն կիները իրենց զաւակներով, եղբայր Աւետիս (Պէյրութի ամերիկեան բժշկական համալսարանի ուսանող) գոհուեցան 1915-ի կոտորածի օրերուն:

1914-ի գարնան գործի բերումով Սողոմոնի հայրը եւ Սեդրաք եղբայրը կը ձգեն Երզնկան ու կ'անցնին Սերայիա ու այդպիսով կը փրկուին սրոյգ մահէ:

Սողոմոնի հայրը մեռաւ վերջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին 84 տարեկանին: Եղբայրները՝ Միսաք եւ Սեդրաք՝ իրենց պարագաներով կ'ապրին Եուկոսպաիոյ մէջ: Վերամուսնացած ու զաւակներու տէր են: Թոռներ իսկ հասցուցած:

Սողոմոն ամուսնացած է Թիֆլիս հաստատուած երզնկացի Նշան Թաթիկեանի աղջկան՝ Անահիտին հետ: Թաթիկեան մօտիկ գործակիցը եղած է երզնկացի Քեռիին (Շիշմանեան): Քաղաքին մէջ իր դիրքը վրասագուած ըլլալուն՝ խոյս կու տայ Երզնկայէն եւ կ'անցնի Կովկաս 1895-ի արեւները եւ կը հաստատուի Թիֆլիս: Հերագային կ'ամուսնանայ Յակոբ Շաւարշի աղջկան հետ:

Յակոբ Շաւարշ Միացեալի հիմնադիրներէն մէկը եղած է իր ժամանակին: Սողոմոն եւ Անահիտ երկու մանչ զաւակ ունին:

Սողոմոն Թէլիլիբեան՝ Պերճ Վարժապետեանի ընտանիքի անդամներուն հետ, Քաղապլանքա

Սողոմոն Թէիլիբեանէն Վահան Նաւասարդեանին

2/X/51 ս[տացուած]
2/X /52 պ[ատասխանուած]
No 5681
Մ. 521 (18/1/52)

29 Սեպտ. 1951
Գասապլանքա

Սիրելի ընկ. Վահան,

20/IX/1951 թուակիրնիդ ստացած եմ:

Շատ ցաւեցայ ձեր տկարութեան առթիւ: Կը յուսամ, թէ մինչեւ այս երկտողիս հասնիլը արդէն բոլորովին առողջացած կ'ըլլաք: Սերպական առած մը կայ, կ'ուզեմ ձեզի համար ըսել (տրժի սէ), դիմացի՛ր՝ ըսել է: Ժամանակը չէ հիւանդանալու. ձեզի պէտք ունինք դեռ: Երբ որ ամէն բան կարգի լինի, այն ատեն կրնաք հիւանդանալ եւ նոյնիսկ պահանջել, որ հանգստանաք, բայց ներկայ պայմաններու տակ թոյլ չպիտի տայինք գրկուելու ձեր անփոխարինելի մասնակցութիւնէն կուսակցական գործերը կառավարելու տեսակէտէն:

Յոյս ունիմ, թէ Յուշերուս մնացեալ ծրարն ալ ստացած կ'ըլլաք մինչեւ հիւսնա: Մէկ պարագայ մը միայն կ'ուզեմ ձեր ուշադրութեան յանձնել: Այնտեղ յիշատակուած է, որ 1919ին Պոլսոյ մէջ հայ մատնիչ Յարութիւն Մկրտիչեանը ահաբեկած եմ: Բայց չեմ գիտեր՝ որքան յարմար է նման յայտնութիւն մը, երբ եղածը չէ յայտարարուած եւ կարելի չէ հիմա մամուլին յանձնել, երբ ես ողջ եմ: Այո՛, յուշերուն մէջ որոշ անուն չէ յիշուած, բայց արդէն հասկնալի է, թէ սատկողը ով է եւ ընողը: Այս մասին պէտք է քիչ մը մտածել: Առհասարակ այդ աքտի մասին կրնամ ձեզի առանձինն գրել: Բաւական հետաքրքիր էր՝ ինչ պայմաններու եւ ինչ տրամադրութիւններու տակ կատարուած լինելուն:

Սիրելի՛ ընկ. Վահան, թէեւ արդէն կեանքս բնականոն վիճակի մը մէջ մտած կարելի է համարել, բայց ընկերական շրջանակէ գուրկ լինելս քիչ մը կը նեղէ զիս: Ամերիկա անցնելու խնդիրը դեռ անորոշ ծրագիր մըն է, որը այնքան էլ հաւանական չէ, [որ] իրագործուի:

Քլիվլէնտի ընկերս ձեր ակնարկած Եսայեանն է: Անոր հետ մօտիկ եղած եմ դեռ 1920-ին, երբ առաջին անգամ կարճ ժամանակով Ամերիկա

գացի: Ան Պօստօն կը մնար, «Հայրենիք»ի կառավարիչն էր, միեւնոյն սե- նեակին մէջ 3 ամիս ապրեցանք: Շատ համեստ, նուիրուած ընկեր մըն է¹:

Համբոյրներով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Սողոմոն Թէիլիբեանէն Վահան Նաւասարդեանին

6/II/52 ս[տացուած]
25/II/52 պ[ատասխանուած]
No 749

31 Յունուար 1952
Գասապլանքա

Սիրելի ընկ. Վահան,

Ձեր 18, 23-1-52 թուակիրները ստացած եմ:

«Այօր»ի մէջ եղած հաշուետուութեան ծանօթ եմ: Յարութիւնեան ըսուած արարածը, նախ քան թերթին մէջ տպուիլը, յիշեալ «հաշուետուութեան» պատ- ճէնը դրկած էր Ալժէր՝ մեր ընկերներէն մէկուն, որը մասնակցած էր ծանօթ հանգանակութեան: Ալժէրի ընկերը՝ Արզումանեան, իսկոյն լուր տուաւ ինձ այդ մասին եւ դրկած էր Յարութիւնեանի նամակը իրեն ուղղուած՝ թերթին համար պատրաստուած «հաշուետուութեան» թէքսթի հետ միասին: Թէքսթի բովան- դակութիւնը «Այօր»ի մէջ բոլորովին բարեփոխուած դուրս եկաւ, միայն գու- մարները նոյնը պահուած: Դեկտ. 22-ի հաշուետուութենէն քանի մը օր յետոյ «Այօր»ի մէջ «ձշտում»ով մը ծախքերու գումարը բարձրացուցին 460 հազար ֆրանքի: Յարութիւնեանը իր գրածի մէջ իմ անունը յիշատակած էր եւ գրած զանազան անկապ ու հակասական բաներ, որոնք Պօղոսեան ըսուածը, նորէն նոր խմբագրելով, գրեթէ բոլորը ջնջած ու մեղմացուցած էր այդ «օրինաւոր ու

1 1920 թ. Հոկտեմբերին Ս. Թէիլիբեան մեկնած էր Ամերիկա՝ «Յատուկ գործի», այլ խօսքով՝ «Նեմեսիս» գործողութեան ղեկավար Արմէն Գարոյէն (Փաստորմաճեան) անհրաժեշտ ցուցումներ ստանալու համար: Պօստոնի մէջ ան հիւրընկա- լուած էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթ «Հայրենիք»ի աշխատակազմի անդամներէն Խոսրով Եսայեանի եւ Սեդրակ Բախտիկեանի կողմէ՝ վերջիններուն հետ բաժնեկով միեւնոյն սենեակը: 1921 թ. Ամրան Թալէաթի ահաբեկումէն ետք, Ս. Թէիլիբեան կրկին պիտի անցնէր Սիւցեալ Նահանգներ ու մնար վերոյիշեալ ընկերներու հետ: Այս մասին տես Սեդրակ Բախտիկեանի «Սողոմոն» յուշագրութիւնը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, N 8, էջ 80-87:

Վերեւ յիշուած Յարութիւն (Արթին) Սկրտիչեանը թուրք կառավարութեան ծառայութեան մէջ մտած յայտնի մատ- ոնիչ էր, որուն կազմած անուանացանկին հիմամբ՝ 1915 թ. ապրիլ 11/24-ին կատարուած էին հայ մտաւորականներու եւ գործիչներու ձերբակալութիւնները: Արդարեւ, 1918 թ. նոյեմբերին կայացած զինադադարէն անմիջապէս ետք Պոլսոյ մէջ կազմուած Հ.Յ.Դ. Պատասխանատու մարմնի որոշումով պիտի ահաբեկուէին շարք մը մատնիչներ, ինչպէս Հմայեակ Արամեանց, Վահէ Իսսան (Եսայեան), պուլկար Վլատիմիր Տիմիթով եւ շատ ուրիշներ: Ասոնց շարքին է Արթին Սկրտիչեան՝ ահաբեկուած Ս. Թէիլիբեանի կողմէ: Կրէժնագրական այս արարքներով փաստօրէն սկսած էր գործել հայկական Նեմեսիսը:

գովելի հաշուետուութիւնը»: Այս խնդրի մասին հոգ մի՛ ընէք: Դասերնին պիտի տանք թէ՛ այդ Յարութիւնեանին եւ թէ՛ Պօղոսեանին: Որովհետեւ իմ անունը ուղղակի յիշատակելէ խուսափեր է Պօղոսեանը, ատոր համար դեռ կանուխ համարեցի մամուլի մէջ դուրս գալ: Բայց տեղոյս հայ համայնքի վարչութեան կողմէն բացատրական նամակ մը գրել տուի «Այսօր»ի խմբագրութեան տպագրուելու խնդրանքով: Այնտեղ պիտի տեսնուի Յարութիւնեանի իրական դերը եւ յետին նպատակները զիս Մարօք բերելու հարցին հետ կապուած: Եթէ «Այսօր»ը տրամադիր չըլլայ կամ չուզէ դէպքերը ու անցքերը տալ այնպէս, ինչպէս որ է, այդ պարագային «Յառաջ»-ին միջոցաւ կ'ըսենք ըսելիքնիս՝ «զորս դու պատուիրեցեր»ի սկզբունքով:

Գանք յուշերուս խնդրին:

1) Երբ համաձայն ենք, որ Շահանի² անունը x-ով կամ Կ. Կ.ի ներկայացուցիչի անուան տակ յիշուի գործին մէջ, ուրեմն հարցը փակուած կրնայ համարուիլ: Իսկ ինչ կը վերաբերի այդ մասերուն մէջ կրճատումներուն, հակառակ չեմ: Անշուշտ դուք աչքի առջեւ պիտի ունենաք գործին վնաս չբերելու տեսակետը: Նրան շատ տեղ տալու պարագան շատ տրամաբանական է, երբ այդ օրերուն ան հոգեպէս ու մարմնապէս նուիրուած էր այդ գործին: Ձեզի փոքրիկ անցք մը պատմեմ: Կարծեմ յուշերուս մէջ յիշատակած եմ այս պարագան, բայց Շահանին վերաբերեալ կէտը չեմ ըսած: Մարտ 14ին՝ դէպքի նախօրեակին, Թխալեաթը դուրս եկաւ իր բնակարանէն կէսօրէ առաջ՝ ժամ 10:30ի ատենները: Ես իսկոյն վերարկուս հագնելով վագելով ուզեցի փողոց թռչիլ ու վերջացնել գործը: Բայց բնակած շէնքիս ելքի դուռը փակուած ըլլալով չկրցայ անմիջապէս բանալ ու այդպէսով առիթը փախցուցի: Մինչեւ իմ դուրս գալը արդէն մարդը կորսուած էր փողոցի հոծ բազմութեան մէջ: Երեկոյեան, ըստ սովորութեան, հանդիպեցանք Շահանին եւ ուրիշ ընկերներու հետ: Առաջարկեցի Շահանին, որ իսկոյն ձգէ Պերլինը, այդ գիշեր իսկ գերմանական սահմանէն դուրս գայ: Բայց մերժեց առաջարկս ու ամէն գնով, կեանքը վտանգելու հաւանականութիւնով ուզեց սպասել գործի լրումին: Այս ըսի՝ պարզապէս անոր գործին հանդէպ ունեցած նուիրումը ապացուցանելու: Անշուշտ այդ բոլորը չե՛ն կրնար արդարացնել հետագայի իր դիրքը մեր կուսակցութեան հանդէպ: Ատով հետ մէկտեղ, պատմականօրէն երբ հարցին մօտենանք, նորէն իրաւունք չպիտի ունենանք բոլորովին վերցնելու դերակատարներու ցանկէն մէկը, որ որոշ աշխատանքի բաժին ունի ամբողջ գործին մէջ: 1942-43-ի շրջանին, յուշերուս գրի առնելու ժամանակները, այս նոյն հարցի մասին երկար-բարակ խորհրդակցական հանդիպումներու ատեն վիճարանած ենք հանգուցեալ Վահանի եւ ընկ. Արշա-

2 Խօսքը կը վերաբերի «Նեմեսիս» գործողութեան նուիրեալ պատասխանատուներէն **Շահան Նաթալիի** (Տեր-Յակոբեան Յակոբ), որ հետագային հեռացուած էր կուսակցութեան շարքերէն:

լոյսի³ հետ: Ես կ'աշխատեի միշտ սահմանափակել Շահանի դերը, բայց անոնք ճիշտ հակառակը կը պնդեին, որ պետք չէ պատմությունը գրել կատարուած իրողութիւններէն՝ անկախ անհատի մը հետագայ ունեցած մեղադրելի արարքէն: Միշտ յիշատակելով Յովհ. Քաջագունիի «Դաշնակցութիւնը այլեւ անելիք չունի»ով ու Անդրանիկի բռնած դիրքով մեր կուսակցութեան հանդէպ: Անարկելով, որ անոնք իրենց դերը ունեցած են հայ ազատագրական պայքարին մէջ ու այդ կատարուած աշխատանքը պետք չէ ջնջել եւ կարելի չէ ջնջել՝ անկախ իրենց անփառունակ վերջաւորութեան: Ուրիշ շատ կարելոր պարագայ մը ես պետք է աչքի առջեւ ունենանք: Կարծեմ անցեալին առիթով մը յիշած եմ: Շահանը գործին հետ կապուած բոլոր անցքերուն օրը-օրին սղագրութիւն ունէր: Որեւէ դէպք տարբեր ձեւով ներկայացնելու պարագային ան ի վիճակի է մանուկի միջոցաւ մեզի անյարմար դրութեան մէջ դնել, մանաւանդ որ Ամերիկայի մէջ շարքային լայն խաւերը ծանօթ են Անոր գործնական բաժին ունենալը այս գործին մէջ:

2) Սրբագրութիւններ ընելու տեսակէտէն համաձայն եմ ձեզ հետ: Բայց ինձ անծանօթ են 9-րդ ընդհ. ժողովի որոշումները⁴: Եթէ երբեք գոյութիւն ունի նման որոշում մը, անշուշտ պետք է յիշել: Այլապէս կրնանք հակասութեան մէջ ընկնիլ, որովհետեւ Շահանը այդ ժողովին մասնակցած է եւ եթէ այդ հարցի մասին խօսք եղած չէ ժողովի ընթացքին, այն ատեն կարելի չէ յիշատակել: Գործը Արմէն Գարոյի եւ Ամերիկեան Կ. Կ.ի նախաձեռնութեան վերագրել աւելի յարմար է, երբ իրականութեան մէջ ալ այդպէս է:

3) Հանգուցեալ Վահանի լեզուի մասին ձեր ըրած դիտողութիւնը լիովի տեղին է: Ես, հակառակ հայ լեզուին ու գրականութեան գրեթէ անծանօթ մէկը լինելով, կը նկատեի իր թերութիւնները, բայց չէի կրնար դիտողութիւն ընել, մանաւանդ որ վերջին աստիճան դիւրագգած էր հանգուցեալը: Շատ մը առիթներով խիստ դժուարութեամբ սրբագրել տուած եմ պատմական ու ժամանակագրական սխալներ, վերջաւորութեան, մի օր, պաշտօնապէս յայտարարեց. «Սօդիկ,– այդպէս կ'ըսէր անունս,– չեմ ուզեր մէկ գիր իսկ փոխել իմ գրածէն»: Օրինակ, Թորգոմին վերաբերմամբ խօսած տեղերը յաճախ ծաղրական թօն ունի: Շատ խնդրեցի իր ժամանակին, որ քիչ մը բարեփոխէ, բայց օգուտ չըրաւ, այդպէս ալ մնաց: Դուք այս տեղերը պետք է նկատի առնէք: Թորգոմը որքան ալ ոչնչութիւն համարուի շատերու կողմէ, նորէն իր զգացումներով հայ մը եղած է ու աշխատած է օգտակար լինել: Իր կրցած ու հասկցած ձեւով մեր ազատագրական պայքարին մէջ որոշ դեր մը կատարելով: Տարբեր հարց է, թէ երբեմն իր աշխատանքներու արդիւնքը բացասական եղած ըլլան:

3 Վահան Մինայորեան (1884-1944) - Ս. Թէլիիրեանի Յուշագրութեան հեղինակը: Արշալոյս Աստուածատրեան (1883-1973) - նոյնպէս Սերպիա հաստատուած դաշնակցական գործիչ:

4 Հ.Յ.Դ. 9րդ Ընդհ. ժողով կայացած 1919 թ. սեպտեմբեր- հոկտեմբերին Երեւանի մէջ:

4) Յ[արութիւն] Մկրտչեան]ի պարագան յիշած էի՝ աչքի առջեւ ունենալով գոյութիւն ունեցող միջազգային **կրիմինալ** օրէնքը, որու հիման վրայ թուրքերը կրնան զիս ոճրագործ յայտարարելով դատի յանձնել: Կրնաք այս ուղղութեամբ օրէնագէտի մը կարծիքը հարցնել եւ ըստ այնմ շարժուիլ: Ես համաձայն եմ ձեզ հետ՝ ինչպէս որ յարմար դատէք:

5) Երանուհիին⁵ անունըն ալ ձիշտ վերը յիշածս նկատումներով ուզած էի զանց առնել, անշուշտ կարելի է սկզբնատառերով գրել: Ո՛վ գիտէ, թերեւս մեռած ալ լինի: 32 տարի է՝ իրմէն կապս կտրած եմ: Վերջին անգամ 1920 տեսնուեցանք Պօստօն: Իր նկարը ունիմ մօտս, եթէ պէտք ըլլայ, կրնանք յուշերուն մէջ դնել:

6) Նկարներ դնելու մասին մինչեւ հիմա խօսք չէր եղած: Կը խորհիմ, թէ կարգ մը հետաքրքիր նկարներ պէտք է դնել: Ա. Անտոնեանի ունեցածը կարեւոր է ձեռք բերել: Հանգուցեալը 1922-ին Փարիզ հանդիպած ատենս, շատ պնդեց, որ յուշերս գրի առնէ: Ինքը բաւական նիւթ հաւաքած էր եւ կ'ուզէր, որ մնացեալը ես լրացնեմ: Բայց, ձիշդ ըսած, խուսափեցայ, պարզապէս կուսակցականօրէն մօտենալով հարցին՝ իր դիրքը զիս խրտչեցուց: Հիմա կրնանք փորձել մի կերպ ձեռք ձգել հանգուցեալի ունեցած ծրարը եւ օգտագործել: Ես մօտս ունիմ միայն Պերլինի պարբերաթերթի մը մէկ համարը՝ կարծեմ “Die Voche” անունով, որուն մէջ դատավարութեան սրահին նկարը կայ դատական կազմով, երդուեալներով, պաշտպան փաստաբաններով եւ այլն: Այն ատենուան հայ եւ ամերիկեան մամուլի կտրօններ ալ բաւականաչափ կայ մօտս: Ասոնք մեր Ամերիկայի ընկերներէն Բախտիկեանը հաւաքած էր իր ժամանակին⁶:

7) Տպագրական հարցը: Կարծեմ անցեալով ըսած էի: Որոշ գրած էր Գազանձեանը, յուշերը նոյն տպարանը պիտի տպուին, ուր Ռուբէնի գործերը լոյս տեսած են ու տեսնելու վրայ են:

Ծախքերը, սովորական տպարանի մը գներուն հետ համեմատած, 1/3-ը պիտի ըլլան: Այդ գումարին վճարումն ալ գիրքը հրապարակ գալէ յետոյ նրանց վաճառումի գոյացած հասոյթէն պիտի վճարուի: Գործը լոյս տեսածին պէս իմ տրամադրութեան տակ պիտի դրուի, եւ ես ազատ եմ ուզած ձեռովս կազմակերպել սպառումի աշխատանքը: Իրենք եւս կը խոստանան իրենց աջակցութիւնը բերել սպառման գործին օգտակար լինելով:

Մնացեալը որոշել՝ ո՞ւր տպել՝ Ամերիկա՞, թէ Գահիրէ, կը թողում ձեզի:

Վերախմբագրութեան հարցն ալ կը յուսամ, թէ յանձն պիտի առնէք Դուք: Մէկ- երկու տարի առաջ ընկ. Վրացեանը խոստացած էր կատարել այդ աշխա-

5 **Երանուհի Դանիէեան** - հնչակեան, ուսուցչուհի, որուն Ս. Թեփիլիբեան ծանօթացած էր առաջին անգամ Պոլիս, «Ճակատամարտ»-ի խմբագրատան մէջ: Հոն եղած էր Ս. Թեփիլիբեանին դէպի Ամերիկա (Արմեն Գարոյի մօտ) մեկնելու մղում տուողներէն մէկը:

6 Խօսքը կը վերաբերի Ռուբէն Տէր-Մինասեանի «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» գործին, որուն եօթը հատորները լոյս տեսան 1952 թ. Պոստոնի մէջ:

տանքը, բայց հիմա պայմանները փոխուեցան, թերեւս իր նոր պաշտօնը⁷ թոյլ չալիտի տայ ազատ ժամանակ ունենալու այս գործով զբաղուելու:

Ուրեմն, սիրելի՛ ընկ. Վահան, եզրափակելով ըսեմ: Ինչպէս որ յարմար կը սեպէք, այնպէս ալ որոշեցէք: Ես անհուն վստահութիւն ունիմ Ձեր վրայ եւ համոզուած եմ, որ Ձեր լաւագոյնը պիտի ընէք յաջող գործ մը դուրս գալու համար:

Եթէ որոշում կայացնէք Ամերիկա տպելու, այդ պարագային, ինծի համար անյարմար է դիմել ուղղակի յիշուած երկու ընկերներու՝ Գազանձեանին մէկ կողմ ձգելով: Ինչպէս դուք, նոյնպէս եւ զիրենք չեմ ճանչնար եւ մինչեւ հիմա ռեւէ թղթակցութիւն չեմ ունեցած հետերնին: Առաջարկը եղած ըլլալով Գազանձեանի կողմէն, չալիտի ուզէի զինքը վիրաւորել՝ անտեսելով դիմել միւսներուն:

Անցեալ օր Ֆրէզնոյի մէկ բարեկամէս նամակ մը ստացայ, ի պատասխան իմ հարցումին: Գազանձեանի եւ ընկերներու մասին տեղեկութիւն ուզած էի: Կը գրէ բարեկամս. «Այդ մարդիկը կուսակցական ու ազգային գործերու մէջ միշտ արկածախնդիր ընթացք բռնած են, բայց մեծ օգտակարութիւններ ալ ունեցած: Եթէ իրենց հաճելի ձեռնարկ մը ներկայանայ, ամէն ջանք կը թափեն գլուխ հանելու՝ թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ բարոյապէս: Պէյրութի ձեռնարանին մեծ չափով օգտակար եղած են: Վերջերս հայ կաթոլիկ կղերականի մը այցելութեան առթիւ քանի մը հոգիի մէջ 20 հազար տօլար հաւաքեր են Վենետիկի համար, եւ այլն»:

Նոյն իմաստով Պարտիզեանը գրած էր այդ խմբակի մասին, նոյնպէս Եսայեանը: Միայն թէ շատ հակառակ են «Անչա»յին եւ Մարտիկեանին⁸: Ամէն զոհողութիւն ընելու պատրաստ են, եթէ ատով կրնան Անչայի գործունէութիւնը շուքի մէջ ձգել:

Համբոյրներով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

7 Ս. Վրացեանի «նոր պաշտօնը» ըսուածը Պէյրութի Համազգայինի «Նշան Փալանձեան» ձեռնարանի տեսչութիւնն է: Այսուհանդերձ, ան պիտի շարունակէր թէկիորեանի յուշագրական գործին խմբագրումը:

8 Անչա - Համաշխարհային Բ. պատերազմի ատերտիւն ստեղծուած ամերիկեան կազմակերպութիւն, որուն նպատակն էր Գերմանիա գտնուող հայ ռազմագերիներու, ինչպէս նաեւ համայնավար երկիրներէ (Պոլկարիա, Ռումանիա եւ այլն) դուրս եկած հայ զաղթականներու փոխադրութիւնը Միացեալ Նահանգներ: Ճորձ Մարտիկեան նախագահն էր այդ կազմակերպութեան:

Սողոմոն Թէիլիբեանէն Վ. Նաւասարդեանին

17/III/52 ս.

23/III/52 պ.

No 865 եւ 866

11 Մարտ 1952
Քաղապլանքա

Սիրելի ընկ. Վահան,

Փետր. 23 թուակիրնիդ առած եմ: Գահիրէի դէպքերուն առթիւ մտահոգութիւնս շատ էր, բայց «Յուսաբեր»-ի կանոնաւոր առաքումը զիս կը մխիթարէր, հաւատալով, որ անվտանգ անցուցած էք այդ տագնապալի օրերը: Ես շատ նեղուեցայ ու մտահոգուեցայ Յունուարի սկզբներին, երբ նամակացրուիչը անպաշտօն կերպով յայտնած էր մի օր տիկնոջս՝ «մի՛ գարնանաք, եթէ այլեւս Եգիպտոսի թերթերը չստանաք»: Երեւի արաբական պրոպականտի առջեւը առնելու նպատակով տեղւոյն փոստի վարչութիւնը հրահանգ ստացած էր արգելք դնելու Եգիպտական մամուլի տարածման Մարօքի մէջ: Սակայն այդ արգելքը չգործադրեցին «Յուսաբեր»ի վերաբերմամբ, եւ մինչեւ այսօր էլ կանոնաւոր կը ստանամ: Ինչ որ է, «Փառք Աստուծոյ», ինչպէս կ'ըսեն, անվտանգ անցած էք, եւ կը յուսամ, թէ նման դէպքեր կրկնուելու առիթ չպիտի լինի:

Յուշերուս ձեռագրին մասին, ընկ. Երուանդին⁹ ալ գրած եմ, ի գուր տեղը նեղուեր էք: Դեռ երկու օրինակ ունիմ Պերլկրատի մէջ: Մինախորեանին ձեռագիրը այնտեղ ապահով ձեռքերու մէջ է: Ձեր մօտ եղածին վրայ ես անցողակի մաս մը սրբագրութիւններ ըրած եմ, բայց ինչպէս ձեր ալ կարծիքն է, անհրաժեշտ պիտի լինի վերախմբագրելը՝ ըլլայ այդ լեզուի կամ գանազան ուղղումներու, ժամանակագրական դէպքերու տեսակէտէն: Ընկ. Երուանդը կրնայ օգտակար լինել կամաւորական շրջանի «1915» բաժնին մէջ՝ Տիլիմանէն մինչեւ Պիթլիս եւ նահանջի նկարագրութեան մէջ: Կարծեմ՝ կան մաս մը սխալներ, թուականներու, տեղերու եւ այլն:

Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանի թղթածրարին համար, անշուշտ կը գրէք ինծի: Եթէ հարկաւոր է իմ կողմէն եւս դիմում կատարելը, լո՛ւր տուէք, որ պէտք եղածը ընեմ:

Մօտս եղած կտրօսները առաջին առիթով կը դրկեմ: Նկարներ ըսելով ես գրեթէ բան մը չունիմ՝ բացի Երանուհիին նկարէն:

Սեդրակին (Բախտիկեան) հետ դեռ Պերլկրատ եղած ատենս յարաբերութիւն ունեցած եմ: Սրանից երեք տարի առաջ ինքը գրած էր, որ դժբախ-

9 Հ.Յ.Դ. Բիրոյի անդամ բժ. Երուանդ Խաթանասեան (1893-1983):

տաքար Գօրոյեանի¹⁰ կտակէն չափտի կրնայի օգտուիլ, որովհետեւ երկար պէտք է սպասել, մանաւանդ այդ ֆօնտը շատ նիհար է, եւ լոյս ընծայուած գործերն ալ դժուարութեամբ եւ դանդաղ կը սպառուին: Ինքը հրահանգած էր Վենետիկ եւ ես հանգուցեալ Վահանին «1915 թուական»ը¹¹ ստացայ այնտեղէն: Ատով հետ մէկտեղ կրնաք իրեն գրել: Բաւական ժամանակ արդէն անցել է, եւ ես կապ չունիմ իր հետ: Սեդրակը իմ մտերիմներէն մէկը եղած է Ամերիկա եղած ատեններս: Գիտակից եւ գործնական ընկեր մըն է: Եթէ յարմար կը դատէք, ես ալ կրնամ իրեն գրել:

Կը հաւատամ թէ Ձեր տողաշարներու հարցն կարգադրած կ'ըլլաք արդէն եւ մաքսատնէն հանած:

Գալիֆորնիայէն նոր լուր չունիմ: Արդէն Քատեանի հետ ուղղակի թղթակցութիւն չունիմ: Ամբողջ եղածը Գազանձեանի միջոցաւ է, չուզեցի այս վերջինը մի կողմ ձգել, անյարմար էր: Տեսնենք, եթէ ուզեն օգտակար լինել տպագրական գործին մէջ, ամենայն շնորհակալութեամբ կ'ընդունինք:

Կարօտով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Գաբրիէլը ի՞նչ կ'ընէ: Ձայնը չեմ լսեր:

Սիմոն Վրացեանէն Վահան Նաւասարդեանին

26/IV/52 – (Բերաւ Կ. Գէորգեանը)

28/IV/52 պ[ատասխանուած]

No 1001

25.IV.1952

Պէյրուօ

Սիրելի Վահան,

Սողոմոնի Յուշերի գրեթէ կէսը սրբագրել եմ արդէն: Քանի որ Գաբրիէլը¹² գա լիս է, ապահովութեան համար սրբագրուած մասը նրա հետ կ'ուղարկեմ քեզ: Շ[ահան] Ն[աթալի]ին վերաբերող մասերը բոլորովին դուրս ձգել անկարելի էր, իհարկէ երդից բառերը չես նետի!¹³ Բայց ամէն տեղ այնպէս վերախմբագրեցի, որ պարոնի անունը երեսան չգայ. գիտցողները կը հասկնան, անշուշտ, թէ ում մասին է խօսքը:

10 **Յ. Գօրոյեան** - Ամերիկայի հին ընկերներէն, որուն ձգած կտակին մասին է խօսքը:

11 «1915 թուականը» - Հայոց ցեղասպանութեան նուիրուած գործ Վահան Սիմոնի տեղի հեղինակութեամբ:

12 **Գաբրիէլ Լազեան**:

13 Բնագրին մէջ ռուսատառ:

Բուն գործի հետ կապ ունեցող մի քանի անձերի անունները փոխարինեցի ծածկանունով, օրինակ՝ Յակ. Զօրեան=Յագօ, Հրաչ Փափագեան=Հրափ¹⁴ և այլն:

Այնուամենայնիւ, վախով է, որ խմբագրում եմ այս ձեռագիրը. յանկարծ Սողոմոնի գլխին փորձանք չդառնայ: Որպէս գրական գործ՝ «Արհաւիրքի օրեր»ին¹⁵ չի հասնի, իհարկէ, բայց եւ այնպէս հիանալի գործ է:

Ես կարծում եմ՝ աւելի նկարներ պէտք է դնել, ինչպէս օրինակ՝ Ճէպէճին, Չմշկածագին, Մուրադը, Կայծակ Առաքելը¹⁶ և այլն: Նկարները կը նպաստեն գրքի աւելի լայն տարածման:

Կը ցաւիմ, որ Կոբոյի կտակով կարելի չեղաւ Սողոմոնի Յուշերի հրատարակութիւնը: Սեդրաք Բախտիկեանէն լուր առի, որ ոչ մէկ սէնթ չէ մնացած Կոբոյի ֆոնդից: Իմ առաջարկի վրայ Սեդրաքը Կոբոյեանի ֆոնդի հրատարակութիւնների ամբողջ մնացորդը փոխանցեց Համագգայինին: Նոմինալ արժէքով շուրջ 5000 տոլար:

«Յուսաբեր»ի մօտի գումարն էլ դրւում է ձեւարանի տրամադրութեան տակ: Մտադիր եմ ձեւարանի ուսուցչութեան համար պատրաստող մի սանի տրամադրել: Ուրեմն, այդ գումարը, խնդրեմ, փոխադրի՛ր իմ անունով: Սեդրաքին էլ գրում եմ այդ մասին:

Ձերն յարգանքներս տիկ. Հերսիլիային¹⁷
Սիրով՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Սիմոն Վրացեանէն Վ. Նաւասարդեանին (Մեքենագիր)

N 1028 – 5/V/52

N 1108 – 12/V/52

Պէյրութ, 1/5/1952

Սիրելի Վահան

Լազեանի հետ վերադարձնում եմ Սողոմոնի Յուշերի սրբագրուած ձեռագիրը՝ տպագրութեան պատրաստ վիճակի մէջ:

14 **Յակոբ Զօրեան** (1894-1942) – Նեմեսիս գործողութեան հետախույզերէն: Հետագային դասախօս (պատմաբան) Երեւանի պետական համալսարանին մէջ: Մահացած արտորի մէջ (Ուրալ):

Հրաչ (Կարայիս) Փափագեան (1892-1960) – Նեմեսիսի բանալի դէմքերէն, որ Սեմէտ Ալի կեղծ անուան տակ թափանցած էր Պերլին ապաստանած թուրք ոճրագործներու շրջանակ եւ թանկագին տեղեկութիւններ կը փոխանցէր դաւիճներու տեղափոխութեանց մասին: Հետագային՝ պետական երեսփոխան սուրիական Ազգային ժողովին մէջ:

15 «Արհաւիրքի Օրեր» – ենթախորագիրն է Վահան Սիմոնարեանի «1915 թուականը» գործին:

16 Յաջորդաբար՝ Ճէպէճեան Սարգիս (1879-1920), Տէր-Մանուկեան Վահրամ (Չմշկածագի), Սեբաստացի Սուրատ (Խրիմեան, 1874-1918), Ապաճեան Տիգրան (Կայծակ Առաքել, 1869-1917):

17 Հերսիլիա – Վահան Նաւասարդեանի կինը:

Շ[ահան] Ն[աթալի]ի անձը այնքան կապուած է գործի ընթացքի հետ, որ անկարելի է բոլորովին դուրս ձգել. «Երդից բառերը չես նետի»,– ասում է ռուսը: Ես չեմ կարծում, թէ յարմար էր եւ Կ. Կ.ի ներկայացուցչի պատիւը շնորհել նրան: Կարծում եմ խմբագրութեան այս ձեւը, որ ես արի թէ՛ գրուածքին ըստ էութեան չի վնասի եւ թէ՛ պարոնի անունն ու դերն էլ ըստ արժանոյն ներկայացուած կը լինի: Մի քանի հատուածներ բոլորովին ջնջեցի:

Բերլինի գործողութեան մասնակից դեռ մի քանի ողջ անձեր կան, որոնց իսկական անունը յիշելը վաղաժամ է, ունանց համար՝ նոյնիսկ վտանգաւոր: Ես փոխարինեցի ծածկանունով՝ Յ[ակոբ] Զօրեան – Յազօր, Վ. Զաքարեան – Վազա¹⁸, Հր. Փափազեան – Հրափ, Հ[այկ] Օհանեան – Հայկօ¹⁹:

«Յաւելուած»ը, ես կարծում եմ, պէտք չէ դնել հատորի վերջում: Սովորական լրագրական յօդուածներ են եւ հատորի արժէքի վրայ ոչինչ չեն աւելացնում: Ընդհակառակը, հատորին ռեկլամային բնոյթ կը տան: Ի հարկին՝ կարելի է պահել, եւ երբ գիրքը լոյս տեսնէ, թերթում հրատարակել հասարակութեան մէջ թերթի²⁰ շուրջ հետաքրքրութիւն առաջ բերելու նպատակով: Յամենայն դէպս, ես մէկ մասը միայն սրբագրել եմ:

Կարծում եմ լաւ կը լինի, Սողոմոնից գատ, մէկ քանի ուրիշների նկարներն էլ դնել, ինչպէս Վահրամ Տէր-Մանուկեանի (Չմշկածագցի), Սարգիս Զէպէճիի, Մուրատի, Կայծակ Առաքելի, Արմէն Գարոյի եւ, ինչո՞ւ չէ, նաեւ Թալէաթի: Գրքի սպառման էլ նկարները կը նպաստեն:

Եթէ կարելի լինէր, ես Վահանի²¹ յառաջաբանը չէի դնի: Կարծես ազդուած է որոշ մասերում Մարքսէն, ստալինիզմից, բայց ի յարգանս նրա կամքին՝ պէտք է դնել, միայն թէ քո գրելիք կենսագրական-յառաջաբանում լաւ կը լինէր անդրադառնայիք նրա lapsus-ներին²²:

Յուսամ շատ լաւ հատոր դուրս կը գայ:

Ուրեմն՝ յաջողութիւն:

Սիրով՝
Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

18 Վահան Զաքարեան (1883-1980) - դաշնակցական հին գործիչներէն. անդամ հայ-գերմանական ընկերութեան, Թէլիփեանի դատավարութեան վկաներէն, Պերլինի մէջ Պարսկաստանի դեսպանատան պաշտօնէաներէն:

19 Օհանեան կամ Տէր-Օհանեան Հայկ (1883-1957):

20 Խօսքը Գահիրէի «Յուսաբեր» թերթի մասին է:

21 Խօսքը Վահան Մինայտրեանի մասին է:

22 Լատիներէն՝ վրիպում, սխալ արտայայտութիւն իմաստով:

Սողոմոն Թէխլիրեանէն Վ. Նաւասարդեանին

26/V/52 ս.

26/V/52 պ.

No 1260

20 /5/ 1952

Քաղապականքա

Սիրելի ընկ. Վահան,

12-13 / 5 / 52 թուակիրիդ, ընկ. Սիմոնի գրութիւնով ներփակեալ, ստացայ:

Ընկ. Վրացեանի շօշափած գրեթէ բոլոր կէտերի շուրջ համաձայն եմ բացի յառաջաբանից: Այնտեղ, որքան կը յիշեմ, շատ գէշ տեսակէն մարքսիզմը կը հոտի, ինչպէս նկատած է ընկ. Սիմոնը: Դեռ Վահանի ողջութեան՝ գործը վերջացնելէ յետոյ, այդ յառաջաբանի առիթով շատ զգուշութեամբ դիտողութիւն ըրի, թէ թուրք ժողովուրդին՝ մասսային, չափէն աւելի պատուաւոր տեղ տուած է մարդկային ընկերութեան մէջ, բայց նկատի ունենալով իր չափազանց զգայուն ըլլալու պարագան՝ այդքանիկ մը դիտողութիւնով վերջացուցի: Իմ կարծիքով, եթէ ստիպուած ենք յառաջաբանը դնելու, անպայման պէտք է սրբագրել եւ զանց առնել այն կէտերը, որոնք միայն պատիւ կը բերեն թուրք էնթելիկէնցիային ու առհասարակ ժողովուրդին:

«Յաւելուած»-ի մասին եւս ընկ. Սիմոնը իրաւունք ունի: Ընթերցողը երբ գիրքը կարդայ ու վերջացնէ մինչեւ «Յաւելուած»-ը, այլեւս չպէտք է ուզէ այդ մասը նոյնիսկ կարդալ: Իրականին մէջ, ընթերցողին կրած ընդհանուր տպաւորութիւնը, այդ վերջաբանը կարդալով, կրնայ փոփոխութեան ենթարկուիլ՝ ի վնաս բուն նիւթին: «Յաւելուած»-ը, իմ կարծիքով, կարելի է դուրս ձգել, բայց նոյն ատեն վերցնել այն մասերը, որոնք հետաքրքիր են ու զանոնք մտցնել դատաւարութեան ընթացիկ մասին մէջ, որպէս մէջբերումներ:

Նկարներ: Ես ալ համաձայն եմ, թէ ինչքան աւելի նկարներ լինին գործի մը մէջ, նոյնքան հետաքրքիր կը դառնայ հասարակ ընթերցողին համար: Այս գործը սպառողը, կարդացողը մեծ տոկոսով այդ դասակարգը պիտի ըլլայ: Որով պէտք է զարդարել առաւելագոյն հնարաւորութեամբ: Անդրանիկի նկարը եւս անհրաժեշտ է: Ես մօտս ունիմ իր մէկ գեղեցիկ նկարը, որուն ներքեւ իր իսկ ձեռագրով ինծի նուիրած ու ստորագրած է: Այդ նկարը կը դրկեմ առաջին առիթով: Ինչպէս յիշած էի վերջին նամակովս, առանձինս ծրարով դրկած եմ թերթերու կտրօնները եւ մաս մը նկարներ, այդ նկարներէն ընտրեցէք, որոնք որ յարմար կը տեսնէք գրքին համար: Պիտի աշխատիմ, Ձեր փափաքին գոհացում տալով՝ նկարուիլ ու նոր նկարս ալ հասցնել: Թ[ալէաթ]ի նկարը պէտք է որ մտնէ գրքին մէջ: Նոյնիսկ ես պիտի առաջարկէի դնել նաեւ թէքսթին մէջ իր գործակիցներու անունները յիշատակուած տեղերում անոնց նկարները: Օրինակ, Ճ[եմալ] Ազմի, Պ[եհաւետիս] Շաք[իր], Էսվ[եր] եւ այլն:

Երանուհիին նկարը եւս դրկած եմ Ձեզի: Եթէ յարմար կը սեպէք, դրէք զայն. միայն թէ Ամերիկայի մէջ պէտք է ստուգել իր ողջ լինելու պարագան: Ան 1920-ին արդէն Ամերիկա անցաւ:

Կենսագրական: Քանի որ կը նկատէք, թէ «պարտադիր» եմ, ստիպուած պիտի ըլլամ գրելու: Միայն մեծ բան մը յուսաք ինձմէն: Ինչպէս կը տեսնէք եւ գիտէք, գրոց-բրոց մը չեմ: Լոկ չոր ու ցամաք ժամանակագրական նօթեր մը կրնամ տալ: Եթէ փայլ տալու կարիք լինի, այդ միայն Դուք կրնաք ընել: Ուրեմն այս հարցն ալ լուծուած կարելի է համարել, Ձեր պահանջած այդ «գոհողութիւնը» ամենայն սիրով պիտի կատարեմ, երբ «գործը նկատի ունիք»:

Ես ալ ուրիշ խնդրանք մը ունիմ Ձեզի: Արդե՞՞ք կարելի չէ Ամերիկա անցնելու պարագային եւ կամ վերադարձին ձեր ճամբան շեղէիք եւ այս կողմէն անցնէիք: Մինչեւ հիմա ձեր բոլոր առաջարկ-գոհողութիւններուն եւ ոչ մէկը մերժած եմ. դուք ալ այս միակ գոհողութիւնը պիտի կրնա՞ք ընել: Որքա՞ն գոհ պիտի մնայի, չէք կրնար երեւակայել:

Գրքի սպառման գործը: Ամերիկայի մէջ տեղւոյն վրայ կրնաք գաղափար կազմել: Ընկ. Եսայեանը իր շրջանի մէջ Կեդրոնական Ամերիկան կազմակերպելու հոգը ստանձնած է, կը մնայ Նիւ Եորք-Պոստօն եւ Քալիֆորնիա: Եւրոպայի համար պէտք է խօսիլ Շաւարշին [Միսաբեան] ու Հր. Սամուէլին հետ²³:

Սիրով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Սողոմոն Թէիլիբեանէն Վ. Նաւասարդեանին

18/XII/52 ս[տացուած]

28 Նոյեմբեր 1952
Քաղապլանքա

Սիրելի ընկ. Վահան,

Ամերիկայէն ու Զաւէնէն²⁴ ստացածս լուրերէն հետեցնելով, կը խորհիմ, թէ արդէն հասած պիտի լինէք Ձեր տեղը:

Զաւէնը մեծ ոգեւորութեամբ նամակ մը գրած էր Ձեզ եւ ընկ. Դրոյին ճանչցած ըլլալուն առիթով: Ինչպէս կ'երեւի, Ա. Անտոնեանի ձգած թղթածրարը կրցած էք ձեռք ձգել, ես ալ կը պատրաստուէի գրել ընկ. Շաւարշին ու նորէն խնդրել այդ թղթերուն համար: Ուրեմն այդ հարցը լուծուած է արդէն:

Ներփակ պիտի գտնէք փոքրիկ գրուածք մը՝ մայրիկիս ուղղուած: Եթէ յարմար կը նկատէք եւ ծիծաղելի չէք սեպեր, Յուշերուս սկիզբը կրնաք դնել²⁵:

23 **Շաւարշ Միսաբեան** - խմբագրապետ Փարիզի «Յառաջ» օրաթերթին: **Հրանտ Սամուէլ** - հասարակական գործիչ եւ «Յառաջ»ի խմբագիրներէն:

24 **Նալպանտեան Զաւէն** (1888-1973), ծանօթ «Ձարեւանդ» ծածկանունով - հեղինակ «Միացեալ անկախ Թուրքիա»-ի եւ այլ երկասիրութեանց:

25 Ս. Թէիլիբեանի յիշած «Մայրիկիս» հակիրճ գրուածքը զետեղուած է յուշագրութեան մէջ, էջ 38-40:

Հարկաւ եթէ կը գտնէք, թէ սրբագրելիք կէտեր կան, ազատօրէն կրնաք կատարել ուղղումները: Անցեալ օրեր բանաստեղծ ըլլալս բռնեց:

Վերջերս քիչ մը տկար զգացի: Ինչ որ սրտի փոքրիկ տագնապ մը ունեցայ երկու ամիս առաջ: Լուրջ բան մը չէր, արդէն բոլորովին լաւ եմ եւ միակ շահը, որ ունեցայ այդ հիւանդութենէն, ծխախոտ ձգելս եղաւ: Արդէն երկու ամիս է, չեմ ծխեր, 40 տարի շարունակ ծխելէ յետոյ:

Իմ հիւանդութիւնը նոռցանք, որովհետեւ շատ աւելի վտանգաւոր նորութիւն մը կ'ստեղծուի՝ Անահիտին մօտ մէջտեղ ելաւ: Փոքր ցաւեր մը կը զգար վերջերս. բժիշկին խորհուրդով **րասիօկրաֆ** հանել տուինք ստամոքսի, լեարդի եւայլնի: Թէ մեզի եւ թէ բժշկին համար անհաւատալի կը թուէր նկարին վրայ երեւցածը. ամբողջութեամբ, հարիւրաւոր քարերով լեցուն է լեղուի տոպրակը: Արտակարգ ցաւեր չունի թէեւ, բայց կրնան դժբախտ անակնկալներ ամէն բոլոր պատահիլ. ատոր համար ստիպուած է շուտով գործողութեան ենթարկուիլ: 4-5 օրէն կը խորհիմ թէ արդէն վերջացած կ'ըլլայ գործողութիւնը: Վաղը պիտի գնանք վիրաբոյժը տեսնելու:

Տեսնէք, ես ամէն բան կը գրեմ, ձեզ նման ծածուկ չեմ պահեր հիւանդ լինելու պարագանիդ, երբ Ամերիկա էիք: Ամէն ինչ ծանօթ էր ինծի. ընկերները օրը-օրին կը տեղեկացնէին զիս երբ հիւանդանոցն էիք:

Կը գրեմ նորէն երբ նորութիւններ լինեն:

Սիրով՝
ՍՈՂՈՄՈՆՆ

Սողոմոն Թէհլիրեանէն Վ. Նաւասարդեանին

8-4-53 ստ[ացուած]

10-4-53 պ[ատասխանուած]

No 2056

1 Ապրիլ 1953
Քաղապլանքա

Սիրելի ընկ. Վահան,

Մարտի 23 թուակիրնիդ ստացած եմ:

Առանց երկար-բարակ մտածելու իսկոյն ըսեմ Ձեզ՝ այդ յուշերից դուք պէտք է ձեռք բաշէք եւ յանձնէք Գաբրիէլին եւ Երուանդին²⁶: Երբ անոնք ժամանակ եւ տրամադրութիւն ունին զբաղուելու այդ գործով, ինչպէս Գաբրիէլը կը գրէ, ուրեմն հարցը լուծուած կարելի է համարել եւ այլեւս չխօսիլ այդ մասին: Երբ «երկու խօսքը» ստանան, կարդալէ յետոյ պէտք եղած հրահանգը կու տամ

26 Գաբրիէլ Լազեանին (1893-1959) եւ բժ. Երուանդ Խաթանասեանին (1893-1983). երկուքն ալ անդամ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյին:

իրենց: Որով պիտի խնդրէի Ձեզմէն, բնա՛ւ Ձեր միտքը չոգնեցնէք Յուշերի խնդրով, այլ հոգ տանիք Ձեր աչքերի բուժման կարեւոր գործին: Իմ կարծիքով, առանց ժամանակ կորսնցնելու, պէտք է անցնիք Եւրոպա եւ դիմեք մասնագէտներու օգնութեան: Նշանաւոր մասնագէտներ կան Աւստրիա, Գերմանիա եւ Զուիցերիա: Ամերիկայի մասին չեմ գիտեր, հաւանաբար այնտեղ եւս ըլլալու են մասնագէտներ: Ամենայն դէպս ժամանակ կորսնցնելու չէ, ամենափոքր տատանումը կրնայ վատ հետեւանքներ ունենալ: Աչքերի լոյսի հետ խաղալ կարելի չէ: Ուրախ եմ ըսելու, որ շատ լաւ կանխագգա ցում ունիմ Ձեր հիւանդութեան վերջաւորութեան նկատմամբ: Համոզուած եմ, որ տեսողութիւնսիդ պիտի վերագտնէք լիովի: Ուրեմն, ինչպէս ըսի, իսկոյն գործի, առանց մտիկ ընելու այս կամ այն կարծիքին, մասաւանդ որ տեղական բժիշկները չեն կրցած ախտաճանաչում ընել, իսկ աչքը կարելի չէ յանձնել բժիշկներու էքսպէրիմէնտներուն²⁷: Ինծի ստիպուած չէք նամակ գրելու, այդ եւս Ձեզի կրնայ վնասել: Ձեր մասին տղաքը կը գրեն ինծի:

Համբոյրներով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Ս. Թէիլիրեանէն Գաբրիէլ Լազեանին

10/4/53 պ[ատասխանուած]
No 2056

3 Ապրիլ 1953
Քազապլանքա

Սիրելի Գաբրիէլ,

Գրածդ քանի մը տողերը կարդացի:

Նախ պիտի ուզէի հիացումս եւ շնորհաւորութիւններս յայտնել «Յլուսաբերի»-ի տան առթիւ²⁸: Նամակաթուղթիդ ճակատը «Յ»-ի տան նկարով զարդարուած ըլլալը առիթ տուաւ ինծի ոգեւորուելու: Պիտի սիրէի յուսալ, որ այդ նկարին մէջ պրոպականտի բաժին չկայ: Ճիշտ ըսած, մէկ րոպէ նախանձի զգացում մը ունեցայ, թէ ինչո՞ւ ես առիթ պիտի չունենայի տեսնել ու վայելել այդքան սքանչելի ու ներկայանալի տուն մը, որը մեր կուսակցութեան կը պատկանի: «Յ»-ի տան ստեղծումէն յետոյ Փարիզի «Այսօր»ը իրար անցեր է եւ իր բոլոր միջոցներով կ'աշխատի «Ազգային տուն» մը հիմնել Եգիպտոսի մէջ: Անշուշտ, իրենք եւս կը զգան, թէ միշտ մեր ետեւը կը մնան՝ հակառակ իրենց թիկունքին կեցած մեծահարուստ դասակարգին: Դաշնակցութիւնը երբ կ'որոշէ որեւէ ծրագիր գործադրել, անպայման կ'իրականացնէ՝ անկախ գոյութիւն ունեցող պայմաններէն:

27 Փորձարկումներուն (բացասական իմաստով):
28 Հարցը կը վերաբերի Գահիրէի մէջ «Յուսաբեր» թերթի նորակառոյց բազմալարկ շէնքին:

Գանք Յուշերուս խնդրին: Ինչպէս պիտի իմանաս ընկ. Վահանին ուղղած տողերէս, գործը ձե՛ռք առէք ընկ. Երուանդին²⁹ հետ եւ վերջացուցէ՛ք: Չպիտի ուզէի, որ ընկ. Վահանը մտահոգուէր այդ հարցով: Սիրելի՛ Գաբրիէլ, խմբագրական սրբագրութեանց համար դուն ալ Երուանդին հետ շատ լաւ կրնաք սրբագրել: Ընկ. Երուանդին պէտք է յիշեցնել, որ կամատրական շրջանին՝ Տիլիմանի կռիւէն յետոյ, թերեւս ժամանակագրական սխալներ լինին, որովհետեւ հանգուցեալ Մինախորեանը իր տրամադրութեան տակ չունէր պէտք եղած միջոցները՝ դէպքեւ ըր նշանակելու համար ճիշտ թուականներով: Իսկ ես իմ ունեցած նոթագրութիւններս կորսնցուցած էի: Կը մնայ Թորգոմի մասին գրուածին³⁰:

Մեր հանգուցեալ Վահանը առհասարակ հակառակ էր Թորգոմին, ատոր համար ալ իր նկարագրութեանց ընթացքին խիստ արհամարհական արտայայտուած է, որով պիտի խնդրէի քիչ մը մեղմացնել Թորգոմին վերաբերեալ մասը: Վերջապէս, թէեւ եղած է բախտախնդիր մէկը, բայց, ատոր հետ մէկտեղ, անկեղծօրէն աշխատած է, իր ըմբռնումով, հայ ազգին ու ժողովուրդին օգտակար լինելու:

Ճիշտ այս օրերս այստեղ կը գտնուէր ամերիկահայ վաճառական մը: Ինքը թունդ հակադաշնակցական մըն է: Ռամկավարներու համակիր, եկեղեցասէր, բայց նոյն ատեն ազգասէր: Ինձնով հետաքրքրուելով տեսնուեցանք: Շատ լաւ տպաւորութիւն թողուց իմ վրայ: Ահա՛ իր յայտարարութիւնը. «Գիտեմ, դուք դաշնակցական էք, իսկ ես Դաշնակցութեան ռիսերիմ թշնամին եմ, բայց, ատով հետ մէկտեղ, պիտի ուզէի Ձեզի օգտակար լինել: Լսելովս Ձեր գիրքը լոյս պիտի տեսնէ, ես պատրաստ եմ զայն ցրուելու Նիւ-Եորքի մեր շրջանակին մէջ (Բարեգործական-Ռամկավար)»: Առաջարկեց՝ իսկոյն երբ լոյս տեսնէ գործը, 200 օրինակ իրեն դրկել: Նոյն ատեն վստահեցնելով, որ Նիւ-Եորքի մէջ ինքը պիտի կրնայ մինչեւ 500 օրինակ տեղատրել: Ինքը կ'առաջարկէ 5 տօլար ընել գինը, բայց իմ կարծիքով՝ գրքին վրայ գին պէտք չէ դնել:

* * *

Վերը յիշատակածս ամերիկահայ վաճառականի միջոցաւ իմացայ, որ Մարտ 15-ին Պոլսոյ րատիոն յայտարարած է՝ «32 տարի առաջ նահատակուեցաւ մեր մեծագոյն քաղաքական մարդը՝ Թալէաթը, հայ ալչաքի³¹ մը միջոցաւ եւ այլն»:

Իմ կարծիքով պէտք է ստուգել այս պաշտօնական յայտարարութեան օրիժինալ թէքայթը եւ պատասխանել խմբագրական սիւնակի մէջ: Ես կը խորհիմ, թէ հակառակ ստեղծուած քաղաքական աննպաստ տրամադրութեանց, մենք ստիպուած ենք մեր ձայնը բարձրացնելու եւ ըսելու այն, ինչ որ իրակա-

29 Տե՛ս ծանօթ. 9:

30 Թորգոմ ծածկանունը կը կրէր ծանօթ Արշաիր Շիրակեանը (1900-1973):

31 Թուրքերէն՝ անարգ:

նություն է: Արեւմտեան երկիրներու մամուլը միշտ ալ ազատամիտ եղած է՝ անկախ իր երկրին կառավարութեան վարած ժամանակաւոր քաղաքականութենէն: Ատոր իբր օրինակ ըսեմ: Նիւ-Եորք Թայմզը իր Նոր Տարուայ (յունուար 1) թուի խմբագրական սինակի մէջ յօդուած մը տպած էր, որով Թիթոյին «կը լուար», զորս դու պատուիրեցեր: Հակառակ ատոր՝ անցեալ ամսուայ ընթացքին Լօստօնը զինքը կը հիւրասիրէր՝ թագաւորի մը վայել աստիճանին հասցնելով այդ հասարակ ոճրագործին անձնաւորութիւնը:

Բայց Լօստօնի մամուլը եւս լուռ մնաց: Ինչպէս ժողովուրդը փողոցներուն մէջ առիթ չփախցուց իր դժգոհանքը արտայայտելու Թիթոյի ներկայութեան առթիւ, նոյնպէս մամուլը ըսաւ իր ըսելիքը:

Ինչ կը վերաբերի վերեւ յիշածիս Թալէաթի մասին. լաւ պիտի լինէր Ամերիկայի մէջ աշխատիլ յօդուածաշարք մը լոյս ընծայել տալ տեղական մամուլին մէջ ցուցնելու համար թուրքերու ջատագոված տեմոկրասին եւն: Այդ նոյն տեմոկրատներն են, որ իրենց ըստիոյի բերնով կ'ոգեկոչեն արիւնարբու Թալէաթի յիշատակը՝ զայն ներկայացնելով նահատակ մը, մեծ թուրք մը, որովհետեւ միլիոնէ աւելի հայերու արիւնով սրբացուած է:

Սիրելի՛ Գաբրիէլ, թերեւս կը ճանչնաս Աթէնքի մէջ Թէլփէեան կոչուող հայ մը, մտիկ ըրած է Մարտ 15-ին Պոլսոյ ըստիոյի էմիսիոնը: Ըսուածին ամբողջութիւնը ինծի ծանօթ չէ, բայց իմաստը այդ է: Թալէաթի գովաբանանքը: Անշուշտ Պոլիս ունինք ծանօթ ընկերներ, որոնց միջոցաւ կարելի է ծանօթանալ մանրամասնութեանց:

Տիթոյիտ գտնուող մեր հայրենակից Կայծակի միջոցաւ պիտի փորձեմ առանձինս Ամերիկա անցնիլ: Հաւանաբար մօտերս յայտնի կը լինի իր աշխատանքին արդիւնքը: Եթէ այս ձեռով չյաջողուի, այն ատեն Կ. կ[ոմիտէ]ի միջոցաւ պիտի փորձենք:

Եթէ Յուշերու ձեռագրին հետ կապուած ոեւէ լուսաբանութեան պէտք ունենաս, իսկոյն գրէ ինծի: Հանգուցեալ Մինախորեանի որպէս յառաջաբան գրածին մէջ բաւական փոփոխութիւններ եւ յապաւումներ ստիպած էք ընել:

Լաւագոյն մաղթանքներով Ջատկուայ առթիւ՝ Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց:
Սիրով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Յ. Գ.- Գրքին մէջ նկարներու դասաւորումը կը ձգեմ քեզի: Անդրանիկը, Սեպուհը եւ Գրիգոր Ամիրեանը սկզբնական շրջանին, ընկ. Երուանդին եւս կրնաս մտցնել կամաւորական շրջանին մէջ. Տիլիմանի կռուէն յետոյ մօտիկ էինք միշտ իրարու: Յետոյ կու գայ Երզնկայի շրջանը Մուրատով, Ճէպէճիով, Քեմախցի Գալուստը եւ Մխիթարով: Այս անունները յիշուած չեն ձեռագրին մէջ, դժբախտաբար նկարներ ալ չունին: Կը խորհիմ, թէ կը ձարուի «Յ[ուսաբեր]»-ի մօտ բացի երկուքէն: ՆՈՅՆ

Սողոմոն Թէլիլրեանէն Երրորդութեան
[Վ. Նաւասարդեան, Գ. Լազեան, Ե. Խաթանասեան]

27/IV/53 պ[ատասխանուած]

No 2079

No 2091

23 Ապրիլ 1953

Քաղապլանքա

Սիրելի Երրորդութեան

Նախ քանի մը խօսք ընկ. Վահանին:

Ինչպէս վերջին անգամ յիշած էի, նորէն կը կրկնեմ, ոչ մէկ դէպքում չպիտի ուզէի, որ այլեւս հետաքրքրուէիք իմ Յուշերու գործով: Ձգեցէ՛ք Գաբրիէլին ու Երուանդին, անոնք թող շարունակեն գործը: Ձեր գլխատր ու միակ մտահոգութիւնը պէտք է լինի ձեր աչքերի դարմանումը:

«Երկու խօսք»ի ծրարը ստացայ: Կարդացի: Շատ լաւ է՝ համապատասխան գործին ու ժամանակին: Միայն քանի մը աննշան դիտողութիւններ ստիպուած եմ ընելու:

1) Վերջին էջին վրայ իմ գրական ընդունակութեանց մասին արտայայտուած կարծիքը կը նկատեմ քիչ մը չափազանցուած: Որոշ ձիրք ու հակում ունէի դէպի գրականութիւնը, բայց դժբախտաբար, կեանքի պայմանները թոյլ չտուին հետեւելու եւ առաջանալու այդ ասպարէզին մէջ: Որով զիս ներկայացնել «սեփական գրչով» վիպագիր մը լինելու ընդունակութիւններով օժտուած կը նկատեմ անյարմար: Անուագն պէտք է ջնջել «նոյնքան յաջողաբար» ըսուածը 6-րդ թերթիկին վրայ³², որովհետեւ այդ արտայայտութիւնը հանգուցեալին համար քիչ մը նուաստացուցիչ է՝ իմ կարծիքով:

2) Էմիլ Լուսովիգը կը յիշէ ինը երդուեալների մասին, մինչդեռ, որքան կը յիշեմ, երդուեալները 12 հոգի էին³³:

3) Չորրորդ թերթիկին վերջաւորութեան. «Թալէաթի ահաբեկումից մէկ տարի յետոյ, նոյն Բերլինի մէջ, միեւնոյն օրն ու միեւնոյն ժամին՝ 1922 Ապրիլ 17ին, պատուհասուեցին հոչակաւոր Բէհաէտոին Շաքիրն ու Ջէմալ Ազմին»: Թալէաթը ընկաւ ժամը 11-ին առաւօտեան (Մարտ 15), մինչդեռ Շաքիրն ու Ազմին՝ երեկոյեան ժամը 11-էն յետոյ եւ ոչ թէ Մարտին, այլ Ապրիլին³⁴:

Այսքան՝ որպէս դիտողութիւն «Երկու խօսք»ին վերաբերեալ:

Սիրելի՛ Գաբրիէլ, խնդրեմ առաջին առիթով ինծի տեղեկացնես թէ քանի՞ էջերէ պիտի բաղկանայ գիրքը եւ ի՞նչ մեծութեամբ կը մտածէք ընել: Յետոյ՝

32 Տպագիր օրինակին մէջ չի նշուիր «նոյնքան յաջողաբար»-ը:

33 Տպագիր օրինակին մէջ էջատակի ծանօթագրութեամբ եղած է մատնանշուած ճշդումը (էջ 17):

34 Տպագիր օրինակին մէջ կիրարկուած են ճշդումները (էջ 18):

մօտաուրապէս ե՞րբ կրնայ պատրաստ լինել: Ամերիկայի տղաքը շատ անհամբեր դարձեր են: Վերջերս իրարու ետեւէ նամակներ կը տեղացնեն՝ սկսած Նիւ-Եորքէն մինչեւ Ֆրէզնօ: Քանի մը ընկերներ Ամերիկայէն խորհուրդ կու տան գրքին գին չդնել կողքին վրայ: Չեմ գիտեր ձեր կարծիքը, ամենայն դէպս ես բան մը չեմ կրնար ըսել, այդ հարցի մասին, դուք բոլորդ ալ լաւ կերպով որոշում կրնաք տալ՝ բացի ինձմէն, որովհետեւ ես բնաւ փորձառութիւն չունիմ:

Ընկ. Երուանդէն ալ պիտի խնդրեն հետեւեալը:

Տիլիմանի կռիւն յետոյ, երբ ես բանակին միացայ մինչեւ Վանի նահանջը (1915) կրնայ պատահիլ ժամանակագրական եւ անուններու սխալներ սպարդած լինին: Ես իմ նօթագրութիւններու (օրը օրին) տեստրակս կորսնցուցած էի, եւ խեղճ Մինախորեանը ստիպուած ուրիշ կիսկատար աղբիւրներէ կը քաղէր պէտք ունեցածը: Որքան իմ մտքի վրայ կ'ուզէի բռնասալ զանազան անուններ ու թուականներ վերյիշելու համար, սակայն ի գուր էր: Հիմա, որ միայն երկու տարի անցեր է ձեռագիրը վերջին անգամ կարդալէս, արդէն չեմ կրնար յիշել, թէ արդեօ՞ք երկրորդ վաշտի Սեպուհին հրամանատարութեան ներքին ծառայելս յիշատակած եմ կամ ոչ: Պիտի խնդրէի իր տեղին Սեպուհի եւ իր օգնականին՝ Գրիգոր Ամիրեանին նկարները դնէք: Հարկաւ գիտէք, ընկ. Ամիրեանը հիմա Ամերիկա է:

Ներփակ պիտի գտնէք մեր տարաբախտ Աւետիսին երեք կտոր բանաստեղծութիւնները: Ասոնք վերջերս ինծի դրկած էր Պարտիզեանը, որմէ անցեալ տարի ճարեցի Աւետիսին³⁵ նկարները: Եթէ ձեր մտադրած աշխատութիւնը Պէյրութի ուսանողական շրջանի մասին դեռ ընթացքի մէջ է, գուցէ կարենանք օգտագործել Աւետիսին այս գրական փորձերը:

Սիրելի՛ ընկ. Վահան, չեմ սպասեր Ձեր նամակին. Թո՛ղ ընկերները միայն յիշատակեն երբեմն ձեր աչքերի առողջական վիճակի մասին:

Համբոյրներով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

«ՅՈՒՍԱԲԵՐ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՐՈՒՇՈՒՄՆԵՐԸ
[Մեքենագիր]

Սողոմոնի Յուշերու հրատարակութեան առթիւ

Ա. Նիստ՝ տեղի ունեցած 5 Մայիս, 53ին, մասնակցութեամբ Երուանդի, Գաբրիէլի եւ Վահանի:

1. Սողոմոնէն շտապ պահանջել իր մանրամասն կենսագրականը. պահանջել իր ծնողքին եւ իր ընտանիքին լուսանկարները:

35 Աւետիսը՝ նահատակուած, երեց եղբայրն է Սողոմոնի:

2. Գրքի խորագիրը.

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԷՎԼԻԻՐԵԱՆ
ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ
Թալէաթի ահաբեկումը

3. Գրքի վերը դնել՝ հրատարակութիւն մատենաշար «Յուսաբեր».

4. նիւթերու դասատրումը.

ա. դատատեանը եւ իր վճիռը.

բ. Սողոմոնի կենսագրականը.

գ. Վ[ահան] Ն[աւասարդեան]ի «Երկու խօսք»ը.

դ. Մինախորեանի յառաջաբանը.

ե. Սողոմոնի ձօնը.

զ. Բուն յուշերը.

5. Մինախորեանի յառաջաբանը վերանայել, սակայն բնագիրը անվթար պահելով՝ մեր Դիւանին եւ պատմութեան համար.

6. անուններ.

ա. Շ[ահան] Ն[աթալի]ի անունը, ուր պէտք չկայ, հանել. ուր անխուսափելի է յիշատակութիւնը, սեղմել եւ յիշատակել՝ զինք «Կ. Կ.ի բանբեր կամ ներկայացուցիչ կոչելով».

բ. Մեռածներու անունները լրիւ յիշատակել.

գ. Լրիւ յիշատակել նաեւ լեզալ անունները.

դ. Այլեզալները ծածկանուններով փոխարինել՝ պահելով բուն անուններու սկզբնատառերը.

7. Յարմար տեղը յիշատակել Հ.Յ.Դ. 9րդ Ընդհ. ժողովի որոշումը՝ դահիճները պատժելու մասին.

8. Նկարներու մասին միշտ լուսաբանութիւն տալ. եթէ չունինք, այդ լուսաբանութիւնները խնդրել կա՛մ Վահան Զաքարեանէ, կա՛մ Սողոմոնէ.

9. Վահան Զաքարեանի ղրկելիք նիւթը, եթէ շատ արժէքատուր է, կցել Յուշերուն՝ կանխապէս Սողոմոնի հաւանութիւնը առնելով, եթէ շատ արժէքատուր չէ, օգտագործել, բայց պահել Վահանի գրածը Դիւանի եւ պատմութեան համար.

10. Թալէաթի «դատավարութեան» գիրքը³⁶ միշտ ձեռքի տակ ունենալ՝ անուններու, վայրերու, թուականներու ստուգման համար.

11. Պրակներու փորձերը ղրկել թէ Սողոմոնին եւ թէ Վ. Ն.-ին: Եթէ այս երկուքէն ոեւէ մէկը դիտողութիւն ունենայ, հեռագրով կը նախագգուշացնէ, նամակով անմիջապէս իր դիտողութիւնները յայտնելով.

12. Գրքին գին չնշանակել.

36 Սղագրական արձանագրութիւն Սողոմոն Թէլիլրեանի դատավարութեան, գերմաներէն բնագրին հայերէն թարգմանութիւն, Վիեննա, 1921:

13. Տպել 2000 օրինակ.

14. Հրատարակության ծախքերը հոգալ վերթերաններու| ֆոնդի գումարներէն՝ ծախսելով նաեւ Վ. Ն.ի քով գտնուած Մինախորեանի գրքի 107 ոսկի. ետքէն այս գումարները վերադարձնել.

15. Մեր կարելիին չինայել՝ Եգիպտոսի մէջ սպառած գիրքերու քանակով հրատարակության ծախքերը հոգալու համար.

16. Գրքերու վաճառումէն գոյացած զուտ հասոյթը ամբողջութեամբ տրամադրել Սողոմոնին.

17. Երբ գիրքի տպագրութեան գործը սկսի, սպառումը կազմակերպելու համար դիմել մեր Մարմիններուն եւ գործակալներուն, սեղմ տեղեկութիւններ տալով իրենց գրքի բովանդակութեան մասին.

18. Արժէքաւոր լուսանկարները զատ ու թանկարժէք թուղթի վրայ տպագրել եւ կցել յուշերուն: Որոշ լուսանկարներու վրայ եղած մակագրութեանց քիչէն հանել եւ յուշերուն մէջ դնել.

19. Փարիզի մեր թանգարանին գրել, որ լուսանկարեն Ապրիլեան Եղեռնի խորանը եւ դրկեն մեզ՝ գրքի մէջ դնելու համար.

20. 1 զատ թղթածրար պահել եւ հոն ամփոփել յուշերու հրատարակութեան կապուած բոլոր թուղթերը, ձեռագիրները, լուսանկարները եւ նամակներու պատճէնները՝ ետքէն այս թղթածրարը Հ.Յ.Դ. Դիւանին յանձնելու համար:

21. Գրքի վերջաւորութեան դնել Շնորհակալիք Նուպրեան մատենադարանի եւ Թորոս Խաչատուրեանի համար:

Սողոմոն Թէիլիրեանէն Վ. Նաւասարդեանին

12/V/53 ս[տացուած]

12/V/53 [պատասխանուած]

No 2148

8 Մայիս 1953
Քազապլանքա

Սիրելի ընկ. Վահան,

Ստացայ 28/IV/53 թուակիրնիդ: Ձեր առաջարկութիւնները, իմ դիտողութիւններու վերաբերմամբ, որոշ չափով ճիշտ են. բայց, նորէն, ստիպուած եմ յիշեցնել, որ, եթէ չեմ սխալիր, իմ դատաւարութեան գրքին մէջ երդուեալների մասին գրուած է տասներկու հոգի լինելնին եւ նոյնիսկ անուններն ալ յիշուած³⁷: Դժբախտաբար այդ գիրքը ձեռքի տակ չունիմ. եթէ այդտեղ ունիք,

կրնաք ստուգել: Երկրորդ կետը. – շփոթութեան տեղի չտալու համար կարելի է աւելացնել՝ Շաքիրը եւ Ազմին **միաստեղ** ահաբեկուեցան³⁸:

Գալով երրորդ կետին: Սիրելի՛ ընկ. Վահան, մտքէս անգամ չէր կրնար անցնիլ Ձեր կարծիքին վրայ բռնանալ: Բայց միւս կողմէ՝ չէ՞ք խորհիր, թէ այսպէտով ես ալ նոյն դիրքին մէջ դրուած պիտի ըլլամ, ինչպէս որ դուք Ձեզի կը կարծէք: Այսինքն՝ իմ գրական ընդունակութեան մասին իմ ունեցած սեփական կարծիքը ստիպուած պիտի ըլլամ փոխելու: Ինչ որ է, այս վերջինը ըսի, քիչ մը Ձեզ ծիծաղեցնելու համար: Կարեւորութիւն տալու չէ նման մանր-մունր բաներու: Ինչպէս յիշած եմ վերջին նամակներով, Ձեր մտահոգութիւնը, որը եւ մերն է, պէտք է լինի ձեր աչքերի բուժման գործը: Քանի վիզան ունիք, լաւ կը լինէր օր առաջ ճամբայ ելնել:

Նեղութիւն մի կրէք պատասխանելու: Տղաքը արդէն կը գրեն պէտք եղածը:

Ուրեմն՝ բարի ճանապարհ եւ շուտափոյթ ապաքինում կը մաղթեմ:

Սիրով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Սողոմոն Թէիլիբեանէն Գաբրիէլ Լազեանին

15/5/53 պ[ատասխանուած]

8 Մայիս 1953
Քազապլանքա

Սիրելի Գաբրիէլ,

Ամսիս 1 թուակիրդ, ներփակ թուղթի նմոյշով, ստացայ: Թուղթը շատ լաւ է, բայց մեծութիւնը կարծեմ ստիպուած պիտի լինիս փոխելու: Եթէ ընկ. Վահանի «Գաղափարների ոգին»-ի չափն է ըսածդ, շատ տգեղ երեւոյթ մը պիտի ստանայ, երբ այդ մեծութեամբ 4-5 հարիւր էջ լինի: Ամենալաւ չափը պիտի լինէր «Գէորգ Մարգալետունի»-ի մեծութիւնը: Քիչ մը աւելի թուղթ պիտի գնայ, բայց ասոր փոխարէն կարելի է ուրիշ աժաննոց թուղթ առնել: Մէկ խօսքով՝ մեծութիւնը «Գէորգ Մարգալետունի»-ի չափը ամենայարմարը կը նկատեմ:

Երկրորդ հարց մը, որի մասին մինչեւ հիմա խօսք եղած չէ:

Ի՞նչ պիտի լինի գրքին անունը: Հանգուցեալ Մինախորեանին հետ շատ մտածեր ենք ժամանակին, բայց վերջնական վերնագիր մը չորոշեցինք: Քանի մը անգամ փոխեցինք, հիմա չեմ գիտեր թէ այդ ձեռագրին մօտ ինչպէ՞ս

³⁸ Տե՛ս ծանօթ. 34:

գրուած էր անունը: Ամենայն դէպս խորհրդակցեցէք եւ որոշում մը տուէք: Կարծեմ՝ կարելի է Թալէաթի անունով բան մը դնել, օրինակ՝ «Թալէաթի Անկումը»: Դեռ ժամանակ ունինք, բայց պիտի սիրէի որ ընկ. Վահանին կարծիքն ալ ունենայինք:

Սիրելի Գաբրիէլ, քեզի արդէն ծանօթ ըլլալու է հիմնաւորնէ թէ որքա՞ն պիտի արժենայ 2000 օրինակը՝ տպագրուած ու կազմուած (սովորական) պատրաստ հրատարակ հանելու: Ես, ճիշտ ըսած, գաղափար չունիմ: Եթէ հարցը սուրճ եւ թէյի վերաբերած լինէր, իսկոյն կրնայի իմ «հեղինակաւոր» կարծիքը յայտնել:

Ուրիշ հարց մը եւս: Որքա՞ն օրինակ կրնան սպառել, լաւագոյն յաջողութեան պարագային, Եգիպտոս, Լիբանան եւ Սիրիա:

Համբոյրներով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Սողոմոն Թէհլիբեանէն Գաբրիէլ Լազեանին

17 Մայիս 1953

Սիրելի Գաբրիէլ,

Ստացած եմ դատատեան եւ այլն պարունակող նամակդ:

Կարծեմ շատ յաջող սկզբնաւորութիւն մը պիտի ըլլայ այս ձեր որոշումով, այսինքն՝ դատատեանը եւ դատավճիռը դնելով:

Մէկ բան չէիք յիշատակած: Գրքի խորագրին շարքին ոչ մէկ տեղ չէք յիշատակած «գրի առաւ Մինախորեանը»³⁹: Արդե՞օք մոռցեր էք, թէ ինքնին հասկնալի լինելով չէք ուզած ձեր որոշումներու ցանկին վրայ անցնել:

Կենսագրականս թէ եւ ուզեցի քանի մը տողով վերջացնել, բայց երկար եղաւ որովհետեւ կարեւոր սեպեցի այդ պատահարը յիշատակել: Դուն, որքան կրնաս, շտկոտէ՛ ու կարճըցո՛ւր:

Կը յուսամ թէ ընկ. Վահանը արդէն Փարիզ հասած կը լինի:

Կարօտով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Յ. Գ. – Ի՞նչ նկարի դեռ պէտք ունիս, գրէ ինձի, ես արդէն չեմ յիշեր, թէ որոնք էին դրկածներս:

ՆՈՅՆ

39 Տպագիր օրինակի տիտղոսաթերթը ճիշտ այդպէս է:

Սողոմոն Թէիլիբեանէն Գարրիէլ Լազեանին

26 Մայիս 1953
Քաղապլանքա

Սիրելի Գարրիէլ,

Ամսի 15 թուակիրդ ստացած եմ: Այսօր փութին յանձնեցի 3 կտոր նկարներ, որոնց մասին ներփակ կը գտնես բացատրութիւնները: Եթէ ուրիշ որեւէ նկարի պէտք ունիս գրէ ինծի: Շատ պիտի ուզէի Աւետիս եղբօրս նկարը առանձինս յարմար տեղ մը դրուէր գրքին մէջ: Ընկ. Երուանդը ունի իր մօտ քանի մը տեսակները, կրնաք օգտագործել:

Նկարներու գործածութեան խնդիրը կը թողում ձեզի, որոնք որ յարմար կը սեպէք դրէք ըստ ձեր հայեցողութեան, առանց իմ հաւանութեան դիմելու:

Որքան կը յիշեմ անգամ մը գրած եմ, Նիւ Եորքի հայ վաճառականներէն, թունդ հակադաշնակցական ոմն Տատուրեանի մասին: Այս մարդուն օգտակար եղայ Մարօքի մէջ իր առեւտրական գործառնութեանց տեսակէտէն՝ առանց որեւէ ակնկալութեան ու շահի: Ինքը ամիսներ առաջ հոս հանդիպեցաւ եւ ծանօթացանք, խոստացաւ իմ գրքի սպառման գործը Նիւ Եորքի մէջ կազմակերպել: Ինծի բացէն ըսաւ՝ «Ես Դաշնակցութեան հակառակ եմ, բայց քեզի շատ կը սիրեմ եւ իմ բոլոր կարելին պիտի ընեմ քեզի օգտակար լինելու համար»: Անցեալ օր նամակ մը ստացայ. ինչպէս ըսած էր կանխաւ, նորէն կը կրկնէ. «Գիրքը լոյս տեսածին պէս իսկոյն իմ հասցէիս դրկել տալ 100 օրինակ, մէկ ամիս յետոյ երկրորդ հարիւրը դրկել»: Այստեղ եղած ատեն կ'ապահովցընէր որ մինչեւ 500 օրինակ պիտի սպառէ Նիւ Եորքի իր շրջանակին մէջ: Միայն թէ իրեն օգնական պիտի ունենայ իմ մօտիկ ընկերս՝ Թորոս Տէրմէնձեանը (դաշնակցական), որուն հետ մտերիմ եմ եւ համաքաղաքացի՝ սերաստացի:

Ընկ. Վահանէն դեռ լուր մը չառի: Իր տուած հասցէին (Փարիզ) երկու տող մը գրեցի: Արդեօ՞ք պիտի փորձէ Փարիզի մէջ բուժելու, թէ՞ անպայման Ամերիկա անցնիլ որոշած է: Մեղք պիտի ըլլայ ու ցաւալի, եթէ չվերագտնէ տեսողութիւնը:

Կարօտով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Սողոմոն Թէհլիրեանէն Գաբրիէլ Լազեանին

18.6.53 պ[ատասխանում]
No 2823

11 Յունիս 1953
Քազապլանքա

Սիրելի Գաբրիէլ

Դատավարութեան գիրքը ստացայ: Ընկ. Վահանին քանի մը տող գրեցի իր տուած հասցէին (Փարիզ), բայց մինչև հիմա լուր մը չտուաւ: Արդեօ՞ք շարունակեց իր ճանապարհը դէպի Ամերիկա, թէ Փարիզ մնաց: Խնդրեմ, երբ ժամանակ ունենաս, գրէ իր մասին: Թերես ինքը ի վիճակի չէ նամակ գրելու: Երանի թէ յաջողութեամբ վերջանար գործողութիւնը:

Կը յուսամ, թէ արդէն մամուլին յանձնած ես գործը: Այս առիթով պիտի ուզէի յիշատակել, որ չի մոռնաս Թորգոմի մասին եղած յիշատակութիւնները բարեփոխել: Հանգուցեալ Վահանը, հակառակ իմ կամքին, քիչ մը չափազանցուած կերպով արհամարհական արտայայտուած է Թորգոմին վերաբերմամբ: Անցեալին գրած եմ ընկ. Նաւասարդեանին, բայց կրնայ մոռցուած լինել:

Գրքի տեղաւորման հետ կապուած իմ դիմումներու ի պատասխան կը հարցնեն ծաւալի մասին, որով առաջին իսկ առիթով տեղեկացնես ինծի թէ քանի՞ էջ պիտի ըլլայ:

Կարօտալի բարեւներ երուանդին, քեզի եւ բոլոր ընկերներուն:

Քոյդ՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Ճիշտ հիմա մօտս եկաւ Պօլօյեան Յաբէթը. լսելով քու մասին՝ շատ կը բարեւէ: Ինքը այս երկիրն է 25 տարիէ ի վեր:

ՀԱՎԵԼԱԾ

Վէ՛մ համահայկական հանդես, ԺԳ (ԺԹ) փարի, թիվ 1 (73), հունվար-մարտ, 2021

Սողոմոն Թէիլիբեանէն Գաբրիէլ Լազեանին

26 Յունիս 1953

Քաղապլանքա

Սիրելի Գաբրիէլ,

Պրակները պարունակող ծրարը ստացայ: Միայն թէ կը պակսին 1-16 եւ 33-64 թերթիկները: Թերեւս ատոնք առանձինն ուրիշ ծրարով դրկած ես, եւ որ դեռ ինծի չէ հասած: Այս ստացածներու մէջ առանձինն բան մը չկայ փոփոխութեան, բացի՝ 66րդ էջին վերէն վար 14-րդ տողին վրայ գրուած «բայց աւելի ծանր էր հեծեալների վիճակը» քիչ մը անհիմաստ եւ առանց բացատրութեան: Չեմ յիշեր ձեռագրին մէջ ի՛նչ տեսակ գրուած ըլլալը: Ամենայն դէպս քանի մը խօսքով պէտք է բացատրել, թէ ինչո՞ւ ծանր էր վիճակը: Օրինակ՝ գարի-վարսակ գոյութիւն չունենալուն ձիերուն համար, որովհետեւ պարենաւորման գօրամասը շատ ետեւ մնացած էր եւ այլն⁴⁰:

Կը յուսամ թէ շուտով ուրիշ պրակներ եւս պիտի հասնին: Արդեօ՞ք կրնաս ինծի ըսել թէ, մօտաւորապէս, երբ կրնայ գործը պատրաստ լինել:

Վահանէն լուր չունիմ: Առաջին ամիթով երբ գրես, խնդրեմ, իր մասին չմոռնաս զիս հետաքրքրող տեղեկութիւնները տալու:

Ինձ մօտ առանձինն նորութիւն չկայ: Աշխատանքի տեղս գործը ընդլայնեցուցին, ատոր պատճառով, օրուայ ընթացքին բնաւ ժամանակ չունիմ իմ անձնական գործերով զբաղուելու:

Փոքր տղաս Զաւէնը, վաղը (Փարիզ) իր վերջին քննութիւնը պիտի տայ եւ այդպէսով Ecole Normale-ի դասընթացքը կը վերջացնէ (ջութակի ճիւղը): Թերեւս աշնան եղանակին կարգադրութիւն մը ընենք այդ կողմերը գալու:

Սիրով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

40 Ս. Թէիլիբեանի նշած 66-րդ կէտը լուսանկարներու գետեղման պատճառով դարձած է 70-րդ, բայց նկատի չէ առնուած իր դիտողութիւնը:

Սողոմոն Թէհլիրեանէն Գաբրիէլ Լազեանին

28 Յունիս 1953
Քաղապլանքա

Սիրելի Գաբրիէլ

ՀԱՎԵԼԱԾ

2 ծրարներ եւս ստացայ: Դեռ կը պակսի առաջին պրակը՝ 1-16 էջը: Կը խորհիմ թէ այդ պրակը որեւէ փոփոխութեան ենթարկուելու տեղ չունի: Մինչեւ 112 էջը ստացած եմ: Չեմ գիտեր՝ արդեօ՞ք ուշ կ'ըլլայ երբ առանց հեռագիր տալու, պրակները ստանալէս յետոյ իսկոյն փոսթով սրբագրութիւն ընելու: Խնդրեմ՝ գրես ինձի այս պարագայի մասին:

Եթէ ուշ չէ շտկել հետեւեալները

39-րդ էջ վարէն վեր 5-րդ տողին առջեւ աւելցնել՝ արտասուաթոր⁴¹

56-րդ էջ վերէն վար 6-րդ տողին սկիզբը «յանկարծ»ի տեղ գրել՝ Անահիտը⁴²

89-րդ թերթիկն ալ կը ներփակեմ սրբագրուած: Այստեղ ցոյց տրուած է եղբօրս՝ Միսաքին Սերբիայէն դուրս գալը 1916-ին⁴³. մինչեւ այդ ժամանակ Սերբիան արդէն գերմանական գրաման տակ էր եւ ձանձ մը իսկ չէր կրնար դուրս գալ Ռուսիա անցնելու համար:

Համբոյրներով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Վլէմ համահայկական հանդես, ԺԳ (ԺԹ) տարի, թիվ 1 (73), հունվար-մարտ, 2021

41 Տպագրուած օրինակին մէջ «արտասուաթոր» բառը չկայ:

42 Տպագրուած օրինակին մէջ «Անահիտ» չկայ. պահուած է «յանկարծ»-ը:

43 Տպագրուած օրինակին մէջ չկայ Սողոմոնի առաջարկած յաւելումը, գոր ան կատարած է իրեն ուղարկուած փորձի լուսանցքին մէջ (էջ 89, տպագիր օրինակին մէջ էջ 93): Ս. Թէհլիրեանի յուշերուն համաձայն, երբ կամաւորական գունդին հետ կը հասնին Երզնկա, իրենց դրացի թաշկեաններու տան բակին մէջ անակնկալ կերպով ան կը հանդիպի իր երէց եղբօր Միսաքին, որ «հասել էր Սերբիայից մի շաբաթ առաջ Բայթում-Տրապիզոն, Թեփե-Տէրէ - Երզնկա գծով: Եկել էր մերոնց փնտռելու...»:

Իրեն առաջուած փորձի լուսանցքին, Սողոմոն կը գրէ հետեւեալը (որ տպագրուած գրքին մէջ չի գտնուիր). «Նա եւս (այսինքն՝ Միսաք) եկել էր Սերբիայից 1915-ի աշնան եւ մտել կամաւորական բանակի մէջ: Բանակների գրաւումից յետոյ՝ 1916-ին, անցել էր Երզնկա, երբ արդէն այս վերջինը գրաւուած էր ռուսերու կողմից»:

x
 Ես եւ
 Իր եր Եր
 Մայիսի 19/15-ի
 Առաջին եւ
 Երկրորդ
 Դասակարգի
 Բաժնակիր
 Կրտսեր
 Գրիգոր
 Գրիգոր
 Երկրորդ
 Եւ
 Երկրորդ
 Եւ
 Երկրորդ
 Եւ
 Երկրորդ

շամ նման էր մեծ եղբորս՝ Միսաքին: Այնպիսի մի
 անակնկալ էր այս, որ հազիւ վստահութիւն ունեցայ
 ձայն տալու: Նա՛ էր: Ելմորած նայեց, ապա յանկարծ
 դուրս վազեց եւ առաւ ինձ բազուկների մէջ: Հիշել էր
 Սերբիայից մի շարաթ առաջ Բաթում - Տրապիզոն Թէ-
~~թի - Տէրթ - Երզնիկի դժուր~~: Եկել էր մերոնց փնտռե-
 լու... Ինձ հարցումներ չարաւ. կարծես պիտէր, որ
 եկել էի կամ պիտի գայի ու չէի կարող չգալ: Միայն
 լաւ նայելուց յետոյ, հագասարութեամբ ու լուրջ հար-
 թերեց:

— Հիւսնդ ես:
 — Ո՛չ, բայց երէկ դիշեր ճանապարհին մի քիչ
 պաղ առի:

— Ներս դնանք, Թառիկեանների մօտ եմ:
 Ինքը, կինը եւ երեխաները: Իրենց յիշում եմ:
 Կարծում են, թէ եղբորս է շտել ինձ: Թառիկեանը
 ողջագուրում է ինձ, կինը ուրախութիւնից արտադ-
 շուկում... Թէյ, պանիր, հաց, խաչած հաւկիթներ, հին
 հիւրընկալների գուարթ շարժուձեւեր, բայց՝ կիսա-
 կործան ու պարապ տուն:

Փախել են եւ հրաշքով մահից ազատուել: Երկար
 դեպքերելով Տէրսիմի ձորերում ընկել են մի քիւրտի
 ձեռք, որ խնայել ու պահել է նրանց, պայմանով, որ
 իսլամութիւն ընդունին: Իեռ թարմ են նրանց քաշած-
 ները ու պարոն Թառիկեանը ներքին պահանջ ունի, որ
 ամէն մարդ իմանայ իր ապրած սարսափները, գոյու-
 թիւնը պահելու հնարամտութիւնները: Եղբայրս լսում
 է նրան լարուած ուշադրութեամբ՝ անելով լրացուցիչ
 հարցումներ քաղաքի ոստիկանապետ Մէմուհ բէյի
 դժոխային դերի, Քեմալի բողազի զանդուածային
 ջարդերի եւ այլ այդ կարգի դէպքերի մասին: Գնալ,
 գնալ էի ուզում այդ տեղից, բայց ո՞ր...

Կինը երեւի զգաց մի՞ճակս, վեր գնաց ու քիչ յե-

Սողոմոն Թէհլիրեանէն Գ. Լազեանին

10 Յուլիս 1953
Քազապլանքա

Սիրելի Գաբրիէլ,

3 Յուլիս թուակիրդ ստացայ: Մինչեւ 144-րդ էջը ստացած եմ: Կարենոր բան մը չկայ սրբագրութեան: Նախորդ պրակներուն մէջ կարենորը միայն 39-րդ էջի «արտասուաթոր» բառի պակասն էր⁴⁴. միւսները այնքան ալ անհրաժեշտ չէին:

Կարգ մը նամակներու կը սպասեմ այս օրերս, որոնց հիման վրայ քեզի գրեմ եւ տամ հասցէներ թէ որո՞ւ ինչքան պիտի դրկուի գիրքը, երբ պատրաստ ըլլայ:

Վահանէն նամակ չունիմ դեռ: Իրեն գրած եմ Բալայեանի հասցէով⁴⁵: Երանի թէ բուժուէր եւ վերագտնէր տեսողութիւնը:

Մեզի ալ նոր դժբախտութիւն մը պատահեցաւ: Զաւէնս չկրցաւ քննութիւն տալ: Վերջին պահուն ծնօտին վրայ, ուր կը տեղաւորէ ջութակը նուագելու պարագային, **չիպան** մը ելած է եղեր: Ստիպուած բժշկական միջամտութեան դիմեր ու կտրել տուած ու մաքրած են: Բայց վէրքը դեռ չբուժուած՝ ուզեր է քննութեան ելնել եւ չէ կրցած նուագել: Դեռ մանրամասնութիւններ չունիմ: Այս օրերս հոս կը հասնի: Առաջին առիթով կը գրեմ աւելի երկար:

Սիրով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Սողոմոն Թէհլիրեանէն Գ. Լազեանին

13 Յուլիս 1953
Քազապլանքա

Սիրելի Գաբրիէլ,

8 Յուլիս թուակիրդ ստացայ: Ստացայ նաեւ 1-16 էջերը եւ 145-192:

187 էջ վերէն վար 9-րդ տողէն սկսած Լեւոն անունը եթէ կարելի է փոխել ուրիշ անունով: Իրականին մէջ գոյութիւն ունէր Լեւոնը եւ մինչեւ այսօր ալ կ'ապրի Պեշիքթաշի մէջ: Թէեւ իր նականունը տարբեր է, բայց պատերազմի ատեն այդ թաղէն Ռուսաստան գտնուող կրնայ միակ Լեւոնը լինել եւ հիմա թուրքերը անհամութիւններ ստեղծեն իրեն համար: Որով 187-րդ էջէն սկսեալ՝ Լեւոնի անունը փոխել: Կարծեմ հետագայ պրակներուն մէջ եւս յիշուած ըլլալու

44 38-40 էջերուն տպուած է Ս. Թէհլիրեանի «Մայրիկիս» նուիրուած ծօնը, ուր չ'երեւիր «արտասուաթոր» բառը:
45 Գերասիմ Բալայեան (1881-1959) - տնօրէն Փարիզի Հ.Յ.Դ. թանգարանին: Վահանը, անշուշտ, Նաւասարդեանն է, որ Գերմանիա կը գտնուէր աջքի բուժումին համար:

ՀԱՎԵԼԱԾ

Վէմ համահայկական հանդես, ԺԳ (ԺԹ) տարի, թիվ 1 (73), հունվար-մարտ, 2021

է իր անունը⁴⁶: Ինչ կը վերաբերի Յարութիւն Մկրտիչեանի⁴⁷, կարծեմ այդ մասին եւս ժամանակին ընկ. Վահանին հետ թղթակցութիւն ունեցանք եւ վերջնական որոշուեցաւ մասնագէտ-իրաւագէտ անձէ մը խորհուրդ հարցնել թէ արդեօ՞ք անպատեհութիւն մը չի կրնար մէջտեղ ելնել. այդպէս ալ հարցը մնաց: Իմ կարծիքով՝ միայն սկզբնատառերը եթէ տրուէին իր անունին, կամ «Պեշիքթաշի հայ մատնիչը» ըսել եւ անցնիլ աւելի յարմար պիտի ըլլար եւ մտածելու առիթ պիտի չունենայինք:

Իմ կենսագրականին (8-րդ էջ) վերջաւորութեան «Շահէն եւ Զաւէն»-ը ջնջել⁴⁸:

3 Յուլիսին յիշատակածդ քառթ փոստալները դեռ չստացայ: Երբ հասնին կ'ընեն այնպէս ինչպէս թելադրած ես: Չես բացատրած ի՞նչ քառթեր լինելը եւ ի՞նչ բանի պիտի ծառայեն:

Վահանէն լուր չունիմ: Այսօր իրեն եւս գրեցի քանի մը տող: Ճիշտ ըսած՝ կը խուսափին նեղութիւն տալ իրեն: Ինչ կը խորհի, Ամերիկա երթալու պէտք պիտի ունենա՞յ, թէ Եւրոպայի մէջ պիտի ուզէ բուժուիլ:

Յունաստանի մէջ գրքի տեղաւորումը կազմակերպելու համար կը հաւատամ թէ վստահելի մէկը կրնանք գտնել եւ գործը վստահիլ իրեն: Ես բժիշկ Աբրահամեանին ծանօթ եմ եւ իր հասցէն ալ ունիմ, բայց չեմ գիտեր որքան յարմար է անոր դիմելը: Եթէ դուն գիտես աւելի գործէն հասկցող մէկը, այդ պարագային կը գրես իրեն եւ իմ հասցէն կու տաս, որպէսզի յարաբերութեան մէջ մտնենք:

Ամերիկայի մէջ բաւական աշխատանք կատարուած է այս ուղղութեամբ: Անհամբեր են գրքի լոյս տեսնելուն: Եթէ ինծի յաջողուի այս աշխան գոնէ 6 ամիսով անցնիլ Ամերիկա, լաւ յաջողութիւն կրնանք ունենալ սպառումի տեսակէտէն:

Սիրալիր բարեւներս ընկ. ընկ. Երուանդին, Շալեանին եւ քեզի:

Քոյդ սիրով
ՍՈՂՈՄՈՆ

46 Արդարեւ, Լեւոն կը յիշատակուի 187 եւ յաջորդ շատ մը էջերու վրայ, սակայն ազգանունը ջնջուած է սեւ, թանձր մելանով. կարելի է դժուարաւ կարդալ՝ Մատաթեան:

47 Պոլիս ձերբակալուած ու տարագրուած հայ մտաւորականներու ցուցակը կազմող եւ թուրք կառավարութեան յանձնող Յարութիւն Մկրտիչեան՝ ահաբեկուած նոյն ինքն Ս. Թէփիլիբեանի կողմէ (Պոլիս, 1919): Տպագիր օրինակներուն մէջ նոյնպէս ազգանունը ջնջուած:

48 Տպագիր օրինակին մէջ չկան Շահէն եւ Զաւէն:

Սողոմոն Թէիլիրեանէն Գ. Լազեանին

17 Յուլիս 1953
Քազապլանքա

ՀԱՎԵԼԱՍ

Սիրելի Գաբրիէլ,

193-256 էջերը ստացայ: Փոփոխութեան պէտք պիտի ըլլայ միայն Լեւոնի անունը, ինչպէս յիշած էի վերջին նամակովս: Լեւոնի անունը յիշուած է 202 եւ 203 էջերուն վրայ⁴⁹: Իսկ հանրապետութեան գրասենեակը, որքան կը յիշեմ, Քլէպեռ փողոցն էր: 222-րդ էջին վրայ յիշուած է Բուասի փողոցը, այս պարագան պէտք պիտի ըլլայ ստուգել⁵⁰: Վերջին նամակիս մէջ մոռցայ գրելու այն քառօրի մասին որ հարցում ըրած էիր: Ճիշտ ըսած՝ ես ալ որոշ չեմ գիտեր: Այդ քառօր պաքուեցի հայ ծեր կին մը (ամուսին չուս) տուած էր տիկնոջս: Այդ կինը աւելի քան 25 տարի է այստեղ կ'ապրի: Հայեր[էն] խօսիլ չի գիտեր, բայց զգացումով հայ մնացեր է: Քառօր ժամանակին ձեռք անցուցած եւ պահած է մինչեւ հիմա: Կարծեմ վարդապետի մը կողմէ գրուած է քառօրին վրայ երեւցածը: Եթէ յարմարութիւն կայ կրնաք օգտագործել:

Վահանէն դեռ լուր չառի: Անցեալ օր Փարիզի հասցէին գրեցի քանի մը տող: Անշուշտ եթէ դուն նորութիւն ունենաս իրմէն ինծի կը տեղեկացնես:

Սիրով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Վահան Նաւասարդեանէն Գ. Լազեանին

Համառօտ շարադրուած այս նամակին տակ դրուած ստորագրութիւնը անընթեռնելի է, բայց ամբողջ գրութիւնը ստուգապէս կը պատկանի Վահան Նաւասարդեանի ձեռագրին: Գրուած է Գերմանիոյ Տիւրինգէն քաղաքէն. գրութեան սկիզբը յիշատակուած Հերսիլիան Վ. Նաւասարդեանի կինն է:

Էջին վարը, մատիտով աւելցուած է. - «Էջ 218, կ'անցնին օրեր... Աշուղ Զիւանին չէ»: Արդարեւ, Թէիլիրեանի Յուշերուն յիշուած էջին վրայ կայ Զիւանիին վերագրուած քառատող մը:

No 2897
28-7-53 ստց.
28-7-53 պ.

19ա./VII/53

Վէ՛մ համահայկական հանդէս, ԺԳ (ԺԹ) փարի, թիվ 1 (73), հունվար-մարտ, 2021

49 Տե՛ս ճանօթ. 43:
50 Տպագիր օրինակին մէջ Բուասի փողոցի անունը յիշուած է, բայց ոչ Քլէպեռը:

Tübingen

Միրելի Գաբրիել,

Այսօր Հերսիլիան ինձ կարդաց Սողոմոնի յուշերից մինչև 50 էջ. Ականջով հետևեալ սխալը բռնեցի. իմ «Երկու խօսք»ի 19րդ եւ 20րդ էջերի վրայ ծանօթութեան նշանն ու ծանօթութիւնը իրար չեն համապատասխանում. նշանը դրուած է 19րդ էջի վրայ երբ ծանօթութիւնը՝ սկսում է 20րդից. արդեօք հնա՞ր է շտկել⁵¹:

36րդ էջի վրայ յիշատակում է Ճէնայ Շէհապէտտինի անունը, ասելով, թէ իր գրութիւնը **բերում** է գրքի վերջաւորութեան. ուրեմն այդ գրութիւնը պէտք է տպագրուի⁵²:

Այդ այժմ այսքան:

(Անընթեռնելի ստորագրութիւն)

Սողոմոն Թէլիլիբեանէն Գ. Լազեանին

26 Յուլիս 1953
Քազապլանքա

Միրելի Գաբրիել,

257-320 էջերը ստացայ:

Ներփակ պիտի գտնես թղթիկ մը երկու կէտերու սրբագրութեան վերաբերեալ (274 եւ 307 էջերը):

Երկրորդ կէտը, իմ կարծիքով, անհրաժեշտ է անպայման փոխել, որովհետև սատկելու վայրկեանին կը վերաբերի: Ինչպէս որ է հիմա, քիչ մը տարտամ ու անորոշ կը թուի գործողութեան ձեւը:

Կը յուսամ մինչև այս տողերուն հասնիլը սպասած կ' ըլլաք⁵³:

Նախորդով յիշատակածդ երկու քառթ փոսթալները չստացայ, ոչ ալ ըսիր, թէ ինչ բանի պիտի ծառայեն:

Վահանէն երկտող մը ստացայ: Երեւի արդէն գործողութեան ենթարկուած կ'ըլլայ մինչև հիմա:

Եթէ իրմէ նորութիւն ունենաս, գրէ ինձի:

Կարօտագին բարեւներս բոլոր ընկերներուն:

Համբոյրներով
Քոյդ՝ ՍՈՂՈՄՈՆ

51 Տպագիր օրինակին մէջ պահուած է նոյնութեամբ, այսինքն՝ ծանօթութիւնը կը սկսի էջ 19 եւ կը շարունակուի յաջորդ էջին:

52 Արդարեւ, Շէհապէտտինի վկայութիւնը գետեղուած է գրքի վերջաւորութեան էջ 468-472:

53 Ս. Թէլիլիբեանի սրբագրութիւնները, դժբախտաբար, չեն կիրարկուած իր Յուշերու տպագրուած օրինակին մէջ: Ստորեւ իր ձեռագրով անաջարկուած սրբագրութեան բնօրինակը.

Երբեք չհամարձակու՛մք

274-րդ հր. մեծ պատերազմի 7-րդ շարժումը:
"Երկրի" 2 արևելքից և 4-րդ Արևմուտք:

307-րդ հր. մեծ պատերազմի 7-րդ շարժումը պետք է լինի:

« Կ » իմ հոգիս վարձար համարակազմային էմսե
արևելքից, քանի որ սույն շարժումը չի սկսվում
3-րդ, 4-րդ շարժումը, 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ, 10-րդ
և այլն, այնպիսի թվեր և կետեր: Այսպես իմ
կողմից 7-րդ շարժումը: 20-30 քաղաքային
կոմունիստներով: Տոնավանդակները պետք է
լինեն հարկերի և արտադրանքի 3 կուրսերի
պատճեններով: Մի կողմից մարտի 19-ը և
մյուս կողմից մարտի 19-ը հանդիսանում են
իրենց ներքին համարակազմային կողմից
7-րդ շարժումը 262000 զինվորներով և 500 միլիոն
դոլար բրայն - հարկերով:

Մեծ խնայողությամբ, բեր ուժի էր իմ հր. մեծ
Կարգի սկզբից սկսված: Երկրի:
Վայելի ակտիվությունը: Կարգի սկզբից
խնայողությամբ և կարգի սկզբից կարգի
կարգի սկզբից և կարգի սկզբից կարգի
կարգի սկզբից և կարգի սկզբից կարգի

Ինչպես և 2 կուրսային 308 հր.
4-րդ շարժումը « Դուրս ելնքից և այլն... »

Վե՛ր համահայկական հանդես, ԺԳ (ՃԹԹ) տարի, թիվ 1 (73), հունվար-մարտ, 2021

Սրբագրութեան համար

– Էջ 274, վերին վար 7-րդ տող:
«Երեկոյ»ն պէտք է ըլլայ Առաւօտ:

Ծանօթ. խմբ.: Տպագրուած օրինակին մէջ պահուած է «երեկոյ». հաւանաբար պրակը ամբողջութեամբ տպագրուած էր արդէն:

– Էջ 307, վարին վեր 7-րդ տողը սկսիլ հետեւեալով՝ (Ս. Թէլիլիբեանի *ստաջարկած փոփոխակը*)՝

«Իմ կողմի մայթով հաւասարուեցի նրան, արագ քայլերով բաւական յառաջացայ: Յետոյ, գրեթէ վազելով, փողոցը կտրեցի, անցայ նոյն մայթը, ուսկից գնում էր նա: Սկսայ դէպի իրեն գնալ, մեզ բաժնողը 20-30 մէթրի հեռաւորութիւն մըն էր: Մօտենում էինք իրար. նա գալիս էր ձեմելու ձեով՝ ձեռնափայտը անփոյթ ձօձելով: Մի կարճ տարածութիւն մնացած՝ զարմանալի անդորրութիւն համակեց էութիւնս: Հաւասարուելու վրայ Թալէաթը շեշտակի նայեց ինձ եւ մեր աչքերը իրարու հանդիպեցին...

Անգիտակցաբար, ինչ որ ներքին մղումով, «Է՛յ Թալէաթ» մրմնջացի: Նա լսեց: Ցնցուեց ամբողջ մարմնով: Իր սեփական անունը սարսափ ազդեց իր վրայ... Աչքերի մէջ առկայծեց մահուան սարսափը... հասկացել էր արդէն... Մի քիչ թեքուեց, որ խուսափի, բայց զէնքը քաշելս ու գլխին պարպելս մէկ եղաւ...»:

Հոս կը շարունակուի 308 էջի 4-րդ տողը՝ «Թալէաթը հարուածից» եւ այլն:

Տպագիր էջ 307-308

Դիմացի մայթով հաւասարուեցի նրան, արագ քայլերով բաւական յառաջացայ. անցայ նոյն մայթը, ուսկից գնում էր նա: Յետ դարձայ: Մօտենում էինք իրար: Նա գալիս էր ձեմելու ձեով՝ ձեռնափայտը անփոյթ ձօձելով: Մի կարճ տարածութիւն մնացած՝ զարմալի անդորրութիւն համակեց էութիւնս: Հաւասարուելու վրայ Թալէաթը շեշտակի նայեց ինձ. աչքի մէջ առկայծեց մահուան սարսուռը: Վերջին քայլը բեկուեց. մի քիչ թեքուեց, որ խուսափի, բայց զէնքը դուրս քաշելս ու գլխին պարպելս մէկ եղաւ...

Թալէաթը հարուածից....

Մեքենագիր այս նամակը անստորագիր է, բայց ստուգապէս գրուած է Գաբրիէլ Լազեանի կողմէ, ինչպէս ի յայտ կու գայ նաեւ Ս. Թէհլիրեանի 5 Սեպտ.ի պատասխան-նամակէն:

ՀԱՎԵԼԱԾ

29 Յուլիս 1953

Սիրելի Սողոմոն,

Հեռագիրդ առած էի, իսկ այսօր 26 յուլիս թուակիրդ:

Շատ կը ցաւիմ, որ պրակները արդէն տպագրուած էին: Եթէ ուզէք վրիպակներ կամ յաւելումներ ընել, կը մնայ վերջաւորութեան այդ խորագրին տակ էջերով յիշել⁵⁴:

Էջ 274-ը ու նման կէտեր վրիպակին մէջ կարելի է, բայց, իմ կարծիքով, Մինախորեանի գրածը կարճ է, բայց խիստ ազդու է ու տպաւորիչ: Ամէն պարագայի յաւելում ընելու դեռ ժամանակ կայ:

Վաղը առաւօտ 10-15 օրուան համար գործով Լիբանան կը մեկնիմ: Վերադարձիս պիտի վերսկսինք գործիդ: Արդէն շարուած է ամբողջը եւ մնաց միայն մամուլի կարծիքները: Երկու պրակ եւս փոսթ ձգեցի, մինչեւ 400րդ էջը:

Երկու քարդ փոսթալները կ'երեւի փոսթէն կորսուեցան: Կամ աւելի ուշ մէջտեղ պիտի ելլէ: Ազատ արձակմանդ առթիւ երկու քարդ փոսթալներու վրայ՝ տեսարան Գերմանիայէն, – ստորագրած են Զամալեան, Անտոնեան, դուն եւն. եւն.: Կան նաեւ օտար անուններ: Ասոնք Անտոնեանի թուղթերու մէջէն գտած էի:

Ջերմ բարեւներով՝

Վէմ համահայկական հանդես, ԺԳ (ԺԹ) քարի, թիվ 1 (73), հունվար-մարտ, 2021

54 Տպագիր օրինակը չունի վրիպակներու բաժին:

Վահան Զաքարեանէն

28/ 8/1953

Բերլին

Յուսաբերի խմբագրութեան
Կահիրէ

Յարգելի ընկերներ,

Ընկեր Նաւասարդեանի կարգադրութեամբ՝ այսօրուան օդային փոստով,
Ձեր հասցէին ուղարկեցի v. Gordon-ի⁵⁵ նկարը: Անշուշտ այդ մասին Ձեզ ժամա-
նակին գրել է:

Ընկերական բարեւներով
Ձեր՝ Վ. ԶԱԶԱՐԵԱՆ⁵⁶

Յ. Գ. – Շատ շնորհակալ կը լինեմ, եթէ ստացունը մի երկտողով յայտնէիք:
ՆՈՅՆ

Exp.: Vahan Zachariantz,
Berlin-Wilmersdorf
Wetzeler Str. 19
Germany

Ս. Թէիլիբեանէն Գ. Լազեանին

Ստաց. 9-9-53

5 Սեպտ. 1953

Քաղապականքա

Սիրելի Գաբրիէլ

Լիբանանէն մեկնելէդ անմիջապէս առաջ գրած նամակդ ստացած եմ:
Գրքի մինչեւ 400րդ էջի պրակները եւս հասան: Ֆրանսական գործադուլներու
եւ մարտական ներքին խառնակութիւններու հետեւանքով, մօտ մէկ ամիս
կ'ըլլայ, աշխարհէն, գրեթէ, կտրուած էինք: Երէկ միայն ստացայ 4 ծրար
«Յուսաբեր», 3 շաբաթներ առանց թերթի մնալէ յետոյ: «Յառաջ»ը դեռ չի գար:

55 Դր. Ադոլֆ ֆոն Գորդոն – Սողոմոն Թէիլիբեանը դատած գերմանական ատեանի իրաւական գաղտնի խորհրդական:
56 Վահան Զաքարեան (1883-1980) – Թաւրիզ ծնած պարսկահայ դաշնակցական հին գործիչներէն. այդ օրերուն
պերլինաբնակ, դատական ատեանի առաջին թարգման, Ս. Թէիլիբեանի «Վերոյշումներ»ուն մէջ Վազա ծածկա-
նունով յիշատակուած:

Ընկ. Վահանէն եւս նամակ մը ստացայ: Շատ ուրախացայ, լսելով, յաջող գործողութիւնէն վերջ, իր ձայնը: Գոհ է արդիւնքէն: Կը հաւատամ, թէ առաջիկային միւս աչքն ալ պիտի կարենայ փրկել:

Վերջին պրակներուն մէջ մասնաւոր բան մը չեմ գտներ սրբագրութեան: Ինչ կը վերաբերի Մկրտիչեանի եւ Լեւոնի խնդրին, ես միշտ պիտի ուզէի որ փոխուէր: Դժուար ըլլալը գիտեմ, բայց եթէ մի կերպ կարելի է եւ մեծ ծախքի դուռ չի բանար, պիտի խնդրէի ընել այդ⁵⁷:

Զուէնը հոս է: Այս ամսու վերջաւորութեան կը վերադառնայ Փարիզ՝ շարունակելու դասընթացքը: Անոր հիւանդութիւնը բոլոր ծրագիրներս տակն ու վրայ ըրաւ: Տեսնե՞ք՝ ինչպէս պիտի վերջանայ: Դեռ կանոնաւոր չի կրնար նուագել: Վիզը – վէրքին տեղը – շատ զգայուն է: Յոյս ունինք թէ պիտի անցնի շուտով եւ ի վիճակի ըլլայ կանոնաւոր կերպով հետեւելու վարժութեանց:

Ընկ. Երուանդին, քեզի եւ ընկերներու ջերմագին բարեւներս:

Քոյդ սիրով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

**Գաբրիէլ Լազեանէն Ս. Թէլիլիբեանին
(Մեքենագիր եւ անստորագիր)**

8 Մեպտ. 1953

Սիրելի Սողոմոն,

Կը յուսամ որ ստացած ես Պէյրութ մեկնելէս առաջ գրածս: Մեր գործերով ամիս մը հոն մնացի, շաբաթ մըն է որ վերադարձայ, գիրքիդ շարուածքը դա[ղ]րեցուցած էինք, արդէն սկսանք ու ամիսէ մը ամէն բան կը վերջանայ: Մնաց շարել միայն Յաւելուածը՝ մամուլի կարծիքը: Կը ներես այս ընդհատումին համար:

Գիրքի վերջաւորութեան վրիպակ կամ ճշդում, ինչ որ ուզես կը յիշատակենք⁵⁸:

Զաքարեանցէն նոր ստացանք երրորդ փաստաբան Կորտընի նկարը. պիտի դրուի: Մեղք որ չունինք՝ Լեփսիուսի նկարը. չգտանք. նոր գրեցի Զաքարեանցին⁵⁹:

Ինչպէս են ձերինները եւ ինչ նոր ծրագիր ունիս, գրէ: Վահանը դեռ Միւնիխ է: Մէկ, երկու ամիսէն վերադարձած կ'ըլլայ հոս: Իր աչքը շատ լաւ է եւ իրմէն միշտ նամակ կը ստանանք:

Զերմ բարեւներով՝

57 Տես ծանօթ. 43 եւ 44:
58 Հրատարակուած հատորը վրիպակի կամ ճշդումի բաժին չունի:
59 Լեփսիուսի մեծադիր լուսանկարը տպուած է, էջ 449:

Ս. Թէհլիբեանէն Գ. Լազեանին

15 Մեպոտ. 1953
Քաղաքապետարան

Սիրելի Գաբրիէլ

8 թուակիր ընթացիկդ ստացայ: Քեզի գրած եմ անցեալ շաբթոյ: Ինչպէս յիշած էի վերջին նամակովս, եթէ մեծ ծախքերու դուռ չի բանար 1-2 պրակներու (Մկրտիչեանի եւ Լեւոնի) փոփոխութիւնը, գոհ կը լինէի կատարել այդ: Հակառակ պարագային համաձայն եմ քեզի հետ վրիպակ-ձշտում մը աւելցնել վերջաւորութեան. շատ լաւ պիտի ըլլար եթէ Լեւոնի սի նկարը ձարուէր: Եթէ այդ ջաջողուի քեզի, գրէ ինծի, ես իսկոյն կը գտնեմ ու կը հասցնեմ: Վահանէն քանի մը նամակներ ստացայ գործողութիւնէն յետոյ: Շատ ուրախացայ եւ գոհ մնացի իր յաջողութեան առիթով: Յոյս ունիմ, թէ միւս աչքն ալ կարելի պիտի ըլլայ փրկել մօտիկ ապագային:

Ուրիշ խնդրանք մը: Հիմա պիտի ըսես թէ՛ ուրտեղէն մէջտեղ ելաւ այս Սողոմոնը, հոգի կը հանէ ու **գլուխ կ'արդուկէ**: Ինչ ըրած, սիրելի՛ Գաբրիէլ, կեանքի պայմանները կը ստիպեն մարդոց ընել այն, ինչ որ իրենց սկզբունքներուն իսկ հակառակ է: Ես, առհասարակ, իմ բնական խառնուածքով, ուրիշին նեղութիւն տալու, անհանգիստ ընելու՝ իմ սեփական գործին համար, ընդունակ չէի. բայց կը տեսնես, որ այդ իմ սկզբունքները ոտքի տակ տալով ամէն բոլոր բան մը մէջտեղ կը հանեմ քեզ ձանձրացնելու աստիճան: Գանք խնդրանքիս: Հիւս. Ամերիկայէն, Հարաւ. Ամերիկայէն, Ֆրանսայէն, Իտալիայէն եւ այլն, կը խնդրեն անմիջապէս իրենց իմացնել գրքի գինը: Իսկ ես այդ մասին **բեխապար** եմ: Դուն, այդ ճիւղին մէջ ունեցած տարիներու փորձառութեամբ եւ մօտաւորապէս ծանօթ ըլլալով գործի արժէքին, խնդրեմ, ինծի առաջին իսկ առիթով գրես, թէ ի՞նչ գին կարելի է տալ այս մարդոց, ըլլայ այդ տողարով եւ կամ ամէն երկրի համար իրենց տեղական դրամով⁶⁰: Առանց նկատի ունենալու գինը՝ արդէն 250 օրինակ ապսպրանք ունիմ անհատական ծանօթներէ:

Մենք լաւ ենք, եթէ այսպէս կարելի է ըսել: Տեղական քաղաքական անցուդարձերը կը մտահոգեն օտարները, որոնց շարքին եւ մեզ, բայց երբ ստիպուած ենք առայժմ համակերպիլ, որովհետեւ ուրիշ որեւէ լուծումի հնարաւորութիւն չունին: Առանձինս, ժամանակաւորապէս Ամերիկա անցնելու ու խնդիրը եւս անորոշ է դեռ: Կ. Կ.ը մինչեւ հիմա բան մը չգրեց, հակառակ ընկ. Վահանի առաջարկին:

⁶⁰ Հրատարակուած հատորին գին նշանակուած չէ:

«Անչան»⁶¹ – Մարտիկեանը – կը հաւատայ թէ մենք (ընտանիքով) եւս կրնանք օգտուիլ ներգաղթի նոր օրէնքէն (214 հազար գաղթականներու մուտքը Ամերիկա) եւ անցնիլ Ամերիկա բայց այդ հարցական է եւ յաջողուելու դէպքում ժամանակի կը կարօտի, թերեւս 1-2 տարիի: Ամենայն դէպս այստեղ վերջնականապէս տեղաւորուելու մտադրութիւն չունին: Տեսնենք դէպքերը ինչ ուղղութիւն ցոյց պիտի տան:

Ջաւէնս դեռ հոս է: Այս ամսու վերջերուն կը վերադառնայ Փարիզ շարունակելու համար իր դասընթացքը: Անոր հիւանդութիւնը եւ քննութեանց յետաձգումը եւս պատճառ եղաւ փոխելու ունեցած ծրագիրս:

«Յառաջ»ին մէջ կարդացի Բիւրոյի մէկ յայտարարութիւնը Թօփուզեանի մասին⁶²: Կ'ենթադրեմ որ Լիբանան գնալուդ գլխաւոր պատճառը այդ ըլլալու էր: Խնդրեմ գրես ինծի մանրամասնութիւնները: Երեւի կուսակցականօրէն լուրջ հարց մը ըլլալու էր այդ:

Ընկ. Երուանդին մասնաւոր բարեւներս յայտնես ու ըսես որ զիս մոռցած է: Հաճոյքով պիտի ուզէի երբեմն լսել զինքը:

Կարօտագին բարեւներ քեզի եւ բոլոր ընկերներուն:

Քոյդ սիրով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Ս. Թէհլիբեանէն Գ. Լազեանին

13/X/53 ստ.
2/XII/53 պ.
No 2896

6 Հոկտ. 1953
Քաղապլանքա

Սիրելի Գաբրիէլ

25 Սեպտ. թուակիրդ ստացած եմ:

Գրքին համար առաջարկած գներդ կը խորհիմ թէ յարմար են: Միայն, իմ կարծիքով, կը խորհիմ թէ գները գրքերուն վրայ նշանակելու չէ:

61 Համաշխարհային Բ. պատերազմի ավարտին ստեղծուած ամերիկեան կազմակերպութիւն, որուն նպատակն էր Գերմանիա գտնուող հայ ռազմագերիներու, ինչպէս նաեւ համայնավար երկիրներէ դուրս եկած հայ գաղթականներու փոխադրութիւնը Միացեալ Նահանգներ: Ճորձ Մարտիկեան այդ կազմակերպութեան նախագահն էր:

62 Օննիկ Թովուզեան – Լիբանանէն Հայաստան ներգաղթած հրապարակագիր, հեռացուած Ղաշնակցութենէն:

Ինչ կը վերաբերի Ամերիկա երթալուս հարցին, արդէն կը սպասէի Կ. Կ.-ի նման դիրք մը բռնելուն, երբ այսքան ձգձգեցին խնդիրը: Ընկ. Վահանը բան մը գրած չէր այդ մասին: Երեւի չուզեց ինծի ցաւ պատճառել այդ լուրով:

Ինչպէս ընկ. Վահանին եւս գրած եմ, ցաւալի է որ Կ. Կ.-ը քանի մը հարիւր տղարի համար ինքզինքը «նիւթական դժուարութիւններու» առջեւ կը գտնէ: Մինչդէռ ես բնաւ մտքէս իսկ անցուցած չէի իրենց վրայ բեռնել իմ ճանապարհածախսը: Եթէ պատահէր՝ իրենք ստիպուած ըլլային այդ վճարելու, իմ հասնելէս անմիջապէս յետոյ ի վիճակի պիտի ըլլայի իրենց վերադարձնելու ծախսուած գումարը: Գոնէ ես այդպէս կը մտածէի: Իմ ակնկալութիւնը միայն, իրենց դիրքի բերումով, դիւրութեամբ մուտքի արտօնութիւն մը ձեռք ձգելու հարցն էր: Ինչ որ է, կրնայ ըլլալ որ թիրիմացութիւն մը տեղի ունեցաւ ընկ. Վահանին կողմէն յստակօրէն գրուած ու հարցի էութիւնը բացատրուած չըլլալուն հետեանքով: Դժբախտաբար, անհատական ընկերներու կողմէն եղած բոլոր առաջարկներուն ականջ չկախեցի եւ մերժեցի՝ զանազան ձեւերու տակ Ամերիկա անցնելու արտօնութիւն ձեռք բերելու խնդրին հետ կապուած եւ հիմա պարզապէս բացը մնացի: Ամէնէն գէշը այն է՝ չեմ գիտեր ինչ ընելս: Սպասե՛լ Կ. Կ.-ի շնորհին, թէ՛ դիմել ուրիշ միջոցի:

Ներկիակ պիտի գտնես հասցէներու ցանկ մը: Գործը պատրաստած ըլլալուն պէս, խնդրեմ, նշանակուած քանակութեամբ առաքումները ընել:

Թօփուզեանի հարցին հետ կապուած, մարմիններու դրկուած շրջաբերականէն, եթէ կարելի է, օրինակ մը ինծի դրկես:

Վերջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին տեղի ունեցած անցուդարձերու վերաբերեալ – ընդհանուր առմամբ Պալքաններու եւ մասնաւորապէս Եուկոսլաւիոյ մէջ – բաւական առատ նիւթ հաւաքած եմ: Մտադրութիւն ունիմ յօդուածաշարք մը գրել «Յուսաբեր»ի համար: Կը սպասեմ մտային հանդարտութեան ու ներկայի տաղտուկ վիճակի բառնալուն:

Համբոյրներով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Սողոմոն Թէիլիրեանէն Գ. Լազեանին

7/XI/53 ստ.

2/XII/53 պ.

No 2896

30 Հոկտ. 1953
Քազապլանքա

Սիրելի Գաբրիէլ

Վերջին երկու պրակները ստացայ: Բայց անոնցմէ առաջ եղած (417-448 էջերը) երկու պրակները չեմ ստացած: Կրնայ պատահիլ, որ կորսուած լինեն: Խնդրեմ՝ բարի լինիս եւ առաջին առիթով դրկես ինծի այդ պրակները:

Շատ ուրախ եղայ, որ յաջողուեցաւ Տոքթ. Լեփսիուսի նկարը ճարել ու տեղադրել գրքին մէջ: Այդ մարդը, իրականին մէջ, արժանի է չմոռցուելու մեր արիւնտոս պատմութեան մէջ իր կատարած դերով՝ հայ ցեղի տառապանքը ամոքելու տեսակէտէն:

Անշուշտ ստացած կ'ըլլաս իմ վերջին նամակը ապսպրանքներու ցանկով: Թէեւ ես այդտեղ՝ ցանկին մէջ, յիշած էի լաթակազմ, բայց դուն աւելի լաւ գիտես ամէն տեղի պայմանները եւ հնարաւորութիւնները, որով յարմար դատածիդ պէս ըրէ առաքումները:

Առաջին իսկ առիթով, երբ կազմուած եւ պատրաստ լինի գիրքը⁶³, պիտի խնդրէի, որ բոլոր մեր օրաթերթերու խմբագրութեանց մէկ-մէկ օրինակ դրկել («Հայրենիք», «Ասպարէզ», «Արմենիա», «Յառաջ» եւ այլն): Եթէ որեւէ անպատեհութիւն չես գտներ, նոյն ատեն հրահանգել Բիւրոյի կողմէն վերոյիշեալ խմբագրութեանց, որպէս զի քննադատական ձեւի տակ արտայայտուէին իրենց թերթերուն մէջ: Անշուշտ, առաջին օրինակը տուողը «Յուսաբեր»-ը պիտի լինէր այս պարագային:

Ընկ. Վահանի ու քու տուած տեղեկութեանց համաձայն՝ մինչեւ այս նամակիս ժամանումը ընկ. Վահանը հասած կ'ըլլայ Գահիրէ: Անհամբեր կը սպասեմ իրմէ Պոստընի հետ եղած թղթակցութեանց հետ կապուած եզրակացութեան արդիւնքին:

Ճիշտ այս բոպէին մօտս եկաւ Յարէթ Պոլոյեանը, կ'ըսէ՝ Երեւանը միտքդ կու գա՞: Շատ կը բարեւէ:

Զերմ բարեւներով՝ ՍՈՂՈՄՈՆ

63 Ս. Թէիլիրեանի Վերոյիշումներու գրքի աւարտին նշում կայ, որ հատորի տպագրութիւնը աւարտած է 1953 Հոկտեմբեր 6-ին:

Սողոմոն Թէիլիրեանէն Գ. Լազեանին

21/XI/53 ստ.

21/XII/53 պ.

No 2896

15 Նոյեմբեր 1953

Քազապլանքա

Սիրելի Գաբրիէլ

Վերջին նամակդ (առանց թուականի) ստացայ:

Ստացած եմ նաեւ լրացուցիչ պրակները: Թէեւ արդէն ուշ է, բայց կ'ուզեմ դիտել տալ, որ վերջին նկարին մէջ մեծ սխալ մը ըրած էք: Քազապլանքա հասնելուս առիթով նկարուած մէկ նկարը դրած էք գրքի վերջաւորութեան եւ նշանակած 5-րդ անձնաւորութիւնը՝ իմ աղջիկ զաւակը, մինչդեռ այդ իմ հարսն է: Մեծ տղուս՝ Շահէնին կինը: Չեմ գիտեր՝ ի՛նչ ձեռով կարելի է այդ շտկել⁶⁴: Երկրորդ, իմ կարծիքով, Քազապլանքայի անունը յիշատակել շատ ալ յարմար չէր այդ նկարին ներքեւ:

Նախորդով տուած ապսպրանքները նոյնութեամբ կրնաս դրկել՝ բացի Միլանո՝ Արզումանեանէն: Բժիշկը ինծի գրած էր, որ իսկոյն դրկել տամ 20 օրինակ: Երբ ատոնք սպառէ, լուր պիտի տայ ինծի՝ երկրորդ առաքում մը ընելու: Ուրեմն հիմակ ու հիմա իրեն կը դրկես 20-25 օրինակ: Վերջը կը տեսնենք:

Ընկ. Շաւարշին [Միսաքեան] գրած եմ: Կը սպասեմ իր պատասխանին: Մինչ այդ դուն իրեն դրկէ մինչեւ 100 օրինակ: Գնի մասին եւս իր խորհուրդին կը սպասեմ: Ամենայն դէպս, ըստ իր առաջարկին, գրավաձառներու ստիպուած չենք դիմելու: «Յառաջ»-ը պիտի կազմակերպէ տեղաւորման գործը, ինչպէս ըրաւ Ռուբէնի գրքին համար⁶⁵:

Ամերիկայի Կ. Կ.-ին հետ արդէն յարաբերութեան մէջ եմ՝ որպէս այցելու՝ քանի մը ամսուայ համար այնտեղ անցնելու: Ամբողջ ընտանիքով փոխադրուիլը, գոնէ ներկայիս, գրեթէ անկարելի է: Դժուար թէ կարենանք օգտուիլ ներկայի գաղթականական նոր օրէնքէն:

Սիրով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

64 Ս. Թէիլիրեանի նորագոյն եւ մեծադիր լուսանկարը գետեղուած է, էջ 465, բայց ոչ այն խմբանկարը, ուր պէտք է գտնուէր Շահէնի կինը:

65 Խօսքը կը վերաբերի Ռուբէն Տէր-Սիմասեանի «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները» հատորներուն:

Ս. Թէհլիբեանէն Գ. Լազեանին

27/XI/53 ստ.

21/XII/53 պ.

No 2896

23 Նոյեմբեր 1953

Քաղապլանքս

Սիրելի Գաբրիէլ

Քանի մը տող միայն ըսելու համար, որ Փարիզ ընկ. Շաւարշի հասցէին իսկոյն ղրկեցէք 100 օրինակ սովորական եւ 10 օրինակ լաթակազմ: Եթէ կարելի է, առաքումը շուտ ընէք: Ինքը խնդրած էր այդ, որպէսզի տօներու առթիւ արդէն հասած լինի: Նոյն ատեն պիտի խնդրէի՝ իրեն իմացնես թղթատարական ծախքը՝ Գահիրէ-Փարիզ:

Յոյսով եմ, որ ընկ. Վահանը ողջ առողջ հասած կ'ըլլայ մինչեւ հիմա: Մասնաւոր բարեւներս իրեն, նոյնպէս ընկ. Երուանդին ու բոլոր ընկերներուն:

Եթէ կը խորհիս, թէ տեղին է գրքի քլիշէները շինող ընկերոջ շնորհակալութիւն յայտնել իմ կողմէն, խնդրեմ, այդ պարագային, առաջին իսկ առիթով իր հասցէն ղրկես ինծի:

Սիրով՝
ՍՈՂՈՄՈՆ

Վահան Մինախորեանի
շիրիմին սօտ, Պեկրատ:

Յուշարձանի ձախին՝
Սողոմոն Թէհլիբեան (1),
աջին՝ Արշալոյս Աստուածատրեան (2):

ՀԱՎԵԼՍՕ

Վէմ համահայկական հանդես, ԺԳ (ԺԹ) տարի, թիվ 1 (73), հունվար-մարտ, 2021

Երուանդ Գ. Փամպուրեան – պատմաբան, արխիվագետ, ՀՅԴ արխիվների լավագույն մասնագետ: Հրատարակել է «Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար» արժեքավոր ժողովածուի բազում հատորներ:

Summary

THE LETTERS OF SOGHOMON TEHLIRYAN

On the occasion of the first publication of his memoirs

Yervand G. Pampukian

Key words – S. Tehlirian, “Nemesis”, operation, intimidation of Talaat, letters, first edition, Casablanca, Shahan Natalie, V. Navasardyan, corrections.

The letters of the Armenian avenger Soghomon Tehlirian, published in this article, were written on the occasion of the first publication of his memoirs. Soghomon Tehlirian’s autobiography is also kept in the same folder, unfortunately in an unfinished state.

The letters were written between 1951 and 1953, when S. Tehlirian moved from Serbia to the Moroccan city of Casablanca, where he worked at a European commercial establishment. His letters are addressed to Cairo, as in those years the editorial board of “Husaber” daily undertook the publication of S. Tehlirian’s memoirs. The memoirs of S. Tehlirian – the author of intimidation of the main organizer of the Armenocide and the Ottoman Turkish Prime Minister Talaat Pasha, were written by Vahan Minakhorian in 1942-1943, when both Tehlirian and Minakhorian were in Serbia. V. Minakhorian was already dead (1944), but Tehlirian had, in addition to the original, copies made by him, one of which was sent to S. Vratsyan for editing and preparation for publication.

There was a need to re-edit the memoirs for more than one reason, and S. Vratsyan had done so in good faith, diligently maintaining the originality of the original version.

First of all, it was the case of Shahan Natalie – one of the main organizers of the intimidation against Talaat, who was expelled from the ranks of the ARF Dashnaksutyun and took a hostile stance towards the party. Then the Special Case – other figures involved in “Nemesis” operation who were still alive and some of whom were in important public positions could be endangered or prosecuted. S.

Vratsyan had found the solution to these complicated issues: the historical reality should be respected. Shahan Natalie’s name and role in the Special Case would be kept unchanged. And the other important actors were “baptized” under pseudonyms. Thus, Hrach Papazian became **Hrap**, Vahan Zakarian became **Vaza**, Hagop Zorian became **Yazor**, Hayk Ter Ohanian became **Hayko**.

There were other survivors among the participants of the operation of intimidation against Talaat, or their family members still living in Turkey, who could also be in danger. It was decided to erase such names completely or to mark them only with initials.

Other difficulties would be resolved during the publication of the memoirs. Thus, gradually, as the editions were typeset in Cairo, they were sent to S. Tehlirian, who was in Casablanca. The latter was first in correspondence with by V. Navasardian, then G. Lazian, both members of the ARF Bureau and editors of “Husaber”.

Tehlirian returned the editions by making corrections or additions. He also often suggested corrections in his reply letters or attachments. To what extent these corrections have been applied or not to the printed copy, we have included this case and, by means of footnotes, have indicated each of them. The unfulfilled corrections are generally the result of the fact that sometimes the editions sent to Casablanca were already printed. Nevertheless, on some printed samples, there are observed erasures with thick black ink. Therefore, in connection with the future republishing of S. Tehlirian’s memoirs, it is necessary to take into account the remarks made by us.

The purpose of publishing the present letters is to pay tribute to the immortal memory of Soghomon Tehlirian, the just and vengeful Armenian who shot down Talaat Pasha on March 15, 1921 in Berlin.

Резюме

ՄԻՍՅՄԱ ՏՕԴՕՄՈՆԱ ՏԵՂԻՐՅԱՆԱ

ՓՕ ՏԼԱԿԱՅՈՒ ՄԵՐՎՈԴ ԻԶԴԱՆՅԱՆ ԵԴՈ ՄԵՄԱՐՈՎ

ԵրվանԴ Դ. Փամբուկյան

ԿլուԿեձեձե ՏԼՈՒՄ – Տ. Տեղիրյան, օպերաԿա «Ոեմեսիս», սուծիձՅՈՒ Տալաատա-փաշի, միձՅՄԱ, ՄԵՐՎՈԴ ԻԶԴԱՆՅԱՆ, Կասաբլանկա, Տաղան Ոտալի, Վ. ՈաձարԿյան, ՓոձրաձՅԱՆ.

Դաննա ՄոբլիԿաԿաԿա ՏօԿրՅիձ ՄիձՅՄԱ Մրյանտոձ ԴՅՏԻՅԿԱ ՏօԴՕՄՈՆԱ Տեղիրյանա ՓՕ ՏԼԱԿԱՅՈՒ ՄԵՐՎՈԴ ԻԶԴԱՆՅԱՆ ԵԴՈ ՄԵՄԱՐՈՎ. ՄեձՅՏԵ Մ ԴՅՄԱՄԻ, Վ

той же папке находилась также его биография, но, к сожалению, в незаконченном виде.

Письма написаны в 1951-1953 гг., когда С. Тейлирян переселился из Сербии в Марокко – в Касабланку, где работал в европейской торговой компании. Письма были направлены в Каир, поскольку в те годы редакция газеты «Усабер» приняла решение опубликовать мемуары Согомона Тейлиряна.

Мемуары исполнителя акта возмездия над главным организатором Геноцида армян - министром внутренних дел, а затем премьер министром османской Турции Талаат-пашой Согомона Тейлиряна записал Ваган Минахорян в 1942-1943 гг., когда они – Тейлирян и Минахорян находились в Сербии. В. Минахорян умер уже в 1944 г., но у Тейлиряна, помимо оригинала, имелись переписанные копии, одна из которых была отослана Симону Врацяну на отредактирование и издание. Мемуары нуждались в перередактировании по нескольким причинам и С. Врацян отнесся к этому делу добросовестно, скрупулезно, придерживаясь духу и букве оригинала.

Прежде всего существовал фактор одного из главных организаторов убийства Талаата Шагана Натали, который был исключен из рядов партии «Дашнакцутюн» и занял враждебную позицию к ней. А потом и остальных участников Особого дела – операции «Немесис», которые были еще живы, а некоторые из них находились на важных общественных должностях и могли оказаться под угрозой или подвергнуться судебному преследованию. С. Врацян нашел разумное решение сложных вопросов: нужно было уважать исторические реальности. Имя Шагана Натали и его роль в исполнении Особого дела оставлены без изменений, а остальные важные действующие лица были наречены псевдонимами: Грач Папазян был переименован – Грап, Ваган Закарян – Ваза, Акоп Зорьян – Азор, Айк Тер Оганян – Айко.

Существовали и другие живые соучастники в деле убийства Талаата-паши, или их семейные связи с проживающими в Турции родственниками, над которыми тоже висела угроза. Поэтому было решено вообще вычеркнуть их имена или отметить инициалами.

В процессе издания мемуаров были преодолены и другие трудности. Когда составлялись тома в Каире, они отсылались в Касабланку – С. Тейлиряну. С последним переписались в начале В. Навасардян, затем Г. Лазян. Оба являлись членами бюро АРФ Дашнакцутюн и редакторами газеты «Усабер». Корректируя и дополняя записи, С. Тейлирян возвращал тома обратно. Часто в своих ответных письмах или в приложенных к ним листках он предлагал свои поправки. Мы сравнили каждое из них и в комментариях указали насколько они учтены или не учтены в изданных вариантах. Не внесенные поправки результат того, что высланные в Касабланку части уже были

напечатаны и поэтому на этих экземплярах мы часто видим исправления жирными черными чернилами. Следовательно, в будущих изданиях «Мемуаров» С. Тейлиряна необходимо учесть такие замечания.

Цель настоящего издания писем С. Тейлиряна—дань вечной памяти армянскому мстителю, который 100 лет назад 15 марта 1921 г. в Берлине уничтожил главного убийцу армянского народа - Талаата-пашу.

REFERENCES

Sghagrakan ardzanagrut'iwñ Soghomon T'ēhliireani datavarut'ean, germanerēñ bnagrññ hayerēñ t'argmanut'yun, Vienna, 1921 (**In Armenian**).

ՆՈՐ ԳՐՔԵՐ

1.Արևելյան աղբյուրագիտություն, հատ. 2, կազմ. **Բոզոյան Ա.**,Եր., «Գիտություն» հրատ., 2020, 436 էջ + 16 էջ նկ.:

2.Զորավար Անդրանիկը ռուս և բրիտանացի զորականների հուշերում, կազմ. **Վարդանյան Կ.**,Եր., «Բուկինիստ» հրատ., 2021, 240 էջ + 8 ներդիր թերթ:

3.**Կիրակոսյան Հասմիկ**,Մատենադարանի հայատառ պարսկերեն Ավետարանի ձեռագրերը. Քննական ուսումնասիրություն, Եր., «Մատենադարան» հրատ., 2020, 255 էջ:

4.**Հարությունյան Ա.**,Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատը կամ Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Եր., Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցի, 2020, 354 էջ:

5.**Մինասյան Թամարա**,Ուտիքի գրչության կենտրոնները: Այբոմ- ուսումնասիրություն, Եր., «Մատենադարան» հրատ., 2020, 288 էջ + 24 ներդիր:

6.**Պետրոսյան Դավիթ**, «Սասնա ծռեր» ազգային կտակարանի խրատաբանությունը, Եր., «ՎՄՎ Պրինտ» հրատ., 2021:

7.**Սերգիև Ե.**,Ագռավաքար, թարգմն. Սարգսյան Դ. Մ., Եր., Հեղինակային հրատ., 2021, 145 էջ:

8.**Ստեփանյան Խաչատուր**,1921թ.Փետրվարյան հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը Հայաստանում, Եր., «Լուսակն», 2021, 172էջ:

9.**Փափազյան Հակոբ**, Հոդվածներ 2 հատորով, հատ. Ա., և հատ. Բ., Եր., «Մատենադարան» հրատ., 2020, հատ. Ա., 407 էջ, հատ. Բ., 376 էջ: